

**Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка**

**Природничо-економічний факультет
Кафедра географії та методики її викладання**

Гарбар В.В., Касіяник І.П., Матуз О.В., Придеткевич С.С.

**КРАЄЗНАВСТВО І ТУРИСТИЧНА РОБОТА
В ОСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ
навчальний посібник**

**Кам'янець-Подільський
2024**

УДК 908+[373:338.48
ББК 26.89+74я73
К 78

*Рекомендовано до друку кафедрою географії та методики її викладання
Природничо-економічного факультету
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка
(протокол № 11 від 12 вересня 2024 року)*

Рецензенти:

Мендерецький В.В. – доктор педагогічних наук, професор кафедри географії та методики її викладання Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка;

Чернюк Г.В. – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії та методики її викладання Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка;

Гарбар В.В., Касіяник І.П., Матуз О.В., Придеткевич С.С.

М 54 «Красзнавство і туристична робота в освітніх закладах» навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: Видавничо-поліграфічне підприємство «Апостроф». – 2024 – 96 с.

Навчальний посібник підготовлений відповідно робочої програми освітньої компоненти «Красзнавство і туристична робота в школі» для здобувачів освіти першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, спеціальностей природничо-економічного факультету. Видання містить основи теоретичних відомостей для вивчення тем, завдання для самоконтролю, список рекомендованих основних та додаткових літературних джерел.

УДК 908+[373:338.48

ББК 26.89+74я73

©Гарбар В.В., 2024

©Касіяник І.П., 2024

©Матуз О.В., 2024

©Придеткевич С.С., 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. КРАЄЗНАВСТВО	5
Тема 1. Загальні Питання Краєзнавства	5
Тема 2. Основи географічного краєзнавства. Історико-географічне районування.....	12
Тема 3. Основи історичного краєзнавства.....	19
Тема 4. Краєзнавча робота в закладах освіти.....	26
Тема 5. Краєзнавча робота державних та громадських організацій.....	35
РОЗДІЛ II. ТУРИЗМ	42
Тема 6. Туризм в освітній роботі.....	42
Тема 7. Напрямки туристичної роботи	48
Тема 8. Спорядження.....	59
Тема 9. Туристичний похід	68
Тема 10. Туристичні змагання	81
ЛІТЕРАТУРА.....	94

ВСТУП

Краєзнавство і туристична робота є інтегральним напрямом практичної підготовки фахівців у сфері освіти, зокрема за напрямками географія та історія. Тісний зв'язок краєзнавства із спеціалізованими науковими напрямками географічного та історичного циклів дозволяє сформулювати базові умови для організації власних досліджень та координувати таку роботу для здобувачів освіти. Практичні навички організації туристичної роботи дозволяють реалізовувати краєзнавчий принцип освіти та підвищити освітню мотивацію. Вони також дозволяють здійснювати фахову реалізацію здобувачів освіти у суміжних професійних сферах: наукових установах, організаціях рекреаційної сфери тощо.

Метою викладання дисципліни є підготовка здобувачів освіти до реалізації краєзнавчої і туристичної роботи в закладах освіти.

Завдання:

- ознайомлення здобувачів зі структурою краєзнавства як наукової дисципліни, її функціональними особливостями та методами організації краєзнавчих досліджень;
- вивчення структури туристичної роботи, основних її форм та принципів підготовки і реалізації туристичних заходів;
- застосування набутих компетентностей в процесі освітньої діяльності, польових практик та самостійної навчально-дослідницької роботи;
- застосування результатів для фахової реалізації у суміжних із освітою сферах професійної діяльності.

Основні компетентності в результаті освоєння курсу: здатність до прийняття ефективних рішень у професійній діяльності та відповідального ставлення до обов'язків, мотивування людей до досягнення спільної мети; ведення здорового способу життя; здатність реалізовувати краєзнавчий підхід на уроках географії та історії, у позакласній та позашкільній діяльності; здатність до аналізу та синтезу джерел та наукових відомостей з історії України та краєзнавства для використання відомостей у практичній професійній діяльності; володіння основами наукових досліджень у професійній діяльності.

Посібник призначений для оволодіння базовим навчальним матеріалом курсу. Включає систему завдань та теоретичні відомості щодо їх виконання.

РОЗДІЛ I. КРАЄЗНАВСТВО

ТЕМА 1. ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ КРАЄЗНАВСТВА

План

1. Теоретичні основи краєзнавства.
2. Структура та організаційні форми краєзнавства.
3. Методи дослідження у краєзнавстві.
4. Зв'язок краєзнавства з іншими науками.
5. Функції краєзнавства.

1.

Краєзнавство є невід'ємною складовою вітчизняної науки та освітнього процесу. Краєзнавча діяльність не передбачає формалізованих підходів до збору і опрацювання інформації, що ускладнює визначення його місця в системі наукових дисциплін. Широкий спектр краєзнавчих досліджень обумовлює проблеми внутрішнього структурування. За висловом О.С. Баркова, краєзнавство – це комплекс наукових дисциплін, різних за змістом та своїми методами досліджень, але таких, що ведуть у своїй сукупності до єдиної мети – всебічного наукового пізнання певної території (*краю*).

Існують такі основні підходи до інтерпретації краєзнавства:

- складова частина українознавства, що вивчає регіональні аспекти українського суспільства (регіональне українознавство);
- навчально-дослідна робота школярів під керівництвом учителя з метою самостійного здобування знань, а також формування базових навиків здійснення наукових досліджень;
- регіональна дослідницька діяльність, що здійснюється переважно на громадських засадах з метою накопичення фактичної інформації з невисоким рівнем її узагальнення. Залежно від специфіки зібраної інформації та фаху дослідника розрізняють – *історичне, екологічне, філологічне, біологічне* та інші види краєзнавства.

Різноманіття підходів до трактування не дозволяє однозначно назвати краєзнавство самостійною наукою чи науковою дисципліною. При цьому його теоретичні основи визначаються досить чітко.

Об'єкт краєзнавства – це певна територія (край), що є частиною рідної держави, її природний та суспільно-історичний розвиток і сучасні особливості існування.

Предмет краєзнавства – обґрунтування краю як регіональної таксономічної одиниці, що вирізняється особливостями просторової організації та динаміки природної і суспільної систем. Основним критерієм виокремлення виступає етнокультурна складова.

Метою краєзнавства є комплексне вивчення об'єктів, явищ і процесів у межах краю.

Крім дослідницького аспекту краєзнавчої роботи важливим є також застосування її результатів. Найбільш продуктивною сферою реалізації виступає освіта. Краєзнавчий підхід у освітній роботі дозволяє сформуванню базові знання та виховати позитивні риси особистості, завдяки подачі навчального матеріалу у простій для сприймання учнями формі.

Загалом краєзнавство це міждисциплінарний науково-дослідницький та освітній напрям зорієнтований на вивчення конкретної території у межах рідної держави, з подальшою популяризацією результатів досліджень і застосуванням їх в навчально-виховному процесі.

2.

Структуру загального краєзнавства розглядають в методологічному та організаційному аспектах. Методологічна структура визначається провідними підходами у дослідженні. Її формують дві основні складові:

Історична (*історичне краєзнавство*) – вивчає особливості часової динаміки певної людської спільноти і природи. Диференціюється за основними етапами розвитку природи та суспільства для конкретної території.

Географічна (*географічне краєзнавство*) – обґрунтовує просторові закономірності природних та суспільних явищ. Структуру географічного краєзнавства доцільно розглядати за зразком географічної науки, поділяючи його на ієрархічно-нижчі галузеві та регіональні підрозділи. На думку науковців, які займалися проблемами краєзнавчих досліджень (О.С. Барков, М.Ю. Костриця та ін.), географічне краєзнавство є також частиною географічної науки, «малою географією», оскільки комплексно досліджує конкретний регіон.

Ці складові у сукупності не проста сума доданків, а якісно нове утворення, яке покращує ефективність наукових пошуків. Така наукова позиція дозволяє розглядати усі природні та суспільні явища одночасного в хронологічному та просторовому аспектах і відповідно забезпечує цілісне охоплення об'єкта дослідження (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Методологічна структура краєзнавства

Розвиток краєзнавства проявляється у функціонуванні його *організаційних форм*. Трьома основними формами є: державне, громадське та шкільне краєзнавство (рис 1.2).

Рис. 1.2. Організаційні форми краєзнавства

Державне – цілеспрямована наукова та просвітницька діяльність, якою займаються спеціальні наукові установи з державним фінансуванням (музеї, інститути, науково-дослідницькі бюро національних парків і т.п), на основі затверджених планів і програм.

Шкільне – освітня діяльність, в процесі якої краєзнавчі дослідження здійснюють учні під керівництвом учителя, з метою кращого розуміння і засвоєння навчального матеріалу. В науковій та навчальній літературі окремо виділяють позашкільне краєзнавство. На нашу думку, ця форма нерозривно пов'язана з навчально-виховним процесом і розглядати її доцільно, як складову шкільного краєзнавства;

Громадське – дослідницько-просвітня діяльність, що здійснюється місцевим населенням, туристами, спортивними організаціями, клубами, з метою популяризації знань про рідний край на основі власної ініціативи.

3.

Об'єктивність та наукову цінність результатів краєзнавчої роботи забезпечує система методів збору та опрацювання інформації. Найбільш поширеними у краєзнавчих (зокрема географічно-краєзнавчих) дослідженнях є такі методи:

Літературний (бібліографічний) – полягає у вивченні території на основі інформації зібраної та опублікованої попередніми дослідниками. Особливістю такої інформації є викладення її у формі готових висновків, які не завжди є науково обґрунтовані. Основними джерелами при цьому є: архівні дані, книги різних років видання (документальні, науково-популярні,

художні), періодичні видання (газети, журнали, альманахи), праці наукових конференцій, енциклопедії, словники-довідники.

Статистичний – полягає у вивченні кількісних параметрів об'єктів і явищ. Дослідник використовує первинну інформацію, зібрану та зафіксовану в стандартній (для конкретної статистичної організації) формі. Джерелами статистичних даних у краєзнавстві є: статистичні збірники та довідники, переписи населення, документація бюро статистик та інших установ і організацій.

Картографічний – передбачає опосередковане вивчення об'єктів та явищ за допомогою картографічних творів. Їх застосування дозволяє виявити розміщення, окремі якісні та кількісні параметри об'єктів, а також просторові зв'язки між ними (збір інформації). Створення нових тематичних карт у процесі дослідження є важливим доповненням картографічного методу, і по суті виступає етапом опрацювання та інтерпретування інформації. Оформлення результатів дослідження у вигляді карти – зручний засіб їх збереження та демонстрування. Джерела картографічного методу – різні за тематикою та масштабами картографічні твори (карти, атласи, картосхеми тощо), а також дані отримані іншими методами дослідження.

Спостереження – безпосереднє дослідження явищ у природних умовах. Дуже часто використовується у шкільній роботі під час екскурсій та походів. Є одним з найбільш об'єктивних при вивченні природи, бо дослідник спостерігає об'єкти та явища реально.

Анкетування – опитування населення та проведення особистих бесід із краєзнавцями, старожилами тощо. Дозволяє встановити історичні та побутові факти, уточнити відносні дані. Джерелом виступає інформація від місцевого населення.

Кожен із перелічених методів, окрім переваг, має і певні недоліки (наприклад літературні дані можуть бути неточними, суб'єктивними; карти погано передають часову динаміку; опитування займає багато часу). Тому під час дослідження потрібно їх поєднувати і перевіряти дані, які одержані різними способами.

4.

Науки розвиваються не ізольовано. Співпраця вчених різних наукових напрямків призводить до утворення і зміцнення міждисциплінарних зв'язків. Основними типами таких зв'язків є: *інформаційні, методичні, теоретичні, інституційні, генетичні.*

Найбільш тісні зв'язки краєзнавство має з **географією** та **історією**. Об'єкти цих наук і краєзнавства практично збігаються (про що вже йшлося вище). У них майже ідентичні поняттєво-термінологічні системи і однакова фактична інформація, яка використовується у дослідженнях. Краєзнавство продуктивно використовує методи обох наук і їхня дослідницька робота зосереджена у спільних установах.

Тісні зв'язки у краєзнавства із **суспільними науками**: соціологією, етнологією, філологією, культурологією, антропологією та демографією. Це

передусім обмін інформацією, запозичення методів та теоретичних розробок (концепцій, термінів, гіпотез).

Взаємодія краєзнавства з **педагогікою**, обумовлена спільною метою: формування цілісного світогляду особистості. У педагогічній роботі краєзнавство є ефективним засобом виховання та навчання. Вивчення рідного краю (зокрема індивідуальна дослідницька робота) допомагає формувати в учнів уявлення та поняття, збагачує їх фактичні знання та практичний досвід. Матеріали про природу рідного краю, господарську діяльність населення та його етнокультурні особливості є найкращими ілюстраціями на уроках. Знання рідної землі дозволяє найбільш повно реалізувати фахові здібності та вміння в усіх сферах професійної діяльності. Краєзнавчий принцип є необхідною умовою формування позитивних рис особистості (патріотизму, поваги до людей та природи тощо).

Статистика дає краєзнавству об'єктивну вихідну інформацію для здійснення досліджень, а статистичний метод у краєзнавстві практично незамінний.

Краєзнавство, **екологія** та **біологія** взаємодіють у сфері наукового об'єкта (вивчення живої природи певної території), що також породжує стійкий інформаційний обмін.

Міжнаукові зв'язки варто враховувати при здійсненні краєзнавчих досліджень, щоб їх кінцевий результат був максимально повним та завершеним.

5.

Основними функціями географічного краєзнавства є:

Теоретична (*теоретизаційна*) – полягає у розробці методологічних основ дисципліни, структуризації її змісту, впровадження нових ідей, та визначення місця краєзнавства у системі наук.

Прикладна – забезпечує практичне застосування даних для збалансованого розвитку суспільної та природної територіальних систем.

Освітня – сприяє кращому розумінню навколишньої дійсності, закладає основи інтелектуального розвитку і формування наукового світогляду. Використання краєзнавчої інформації у шкільному дидактичному процесі.

Виховна – формує позитивні якості особистості: естетичні смаки, національну свідомість(патріотизм), бажання удосконалюватися морально та інтелектуально.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Браславська О.В., Рожі І.Г. Краєзнавство і туризм. Навчальний посібник. Умань : ВПЦ «Візаві», 2022. 307 с.
2. Доценко А.І. Туристичне краєзнавство : Навчальний посібник. К. : Університет «Україна», 2021, 127 с.

3. Жванко Л.М. Краєзнавство. Конспект лекцій. Харків : ХНАМ, 2020. 163 с.
4. Кузьма-Качур М.І., Горват М.В. Основи краєзнавства. Навч. посібник. К. : Вид. Ліра, 2017. 256 с.
5. Попович С. Туристичне краєзнавство : генеза, методологія, завдання. *Краєзнавство*. 2015. № 3-4. С. 110-123. URL : <http://nbuv.gov.ua/UJRN/kraeznavstvo>
6. Філоненко І.М. Краєзнавство і туризм : курс лекцій. Ніжин, 2020. 213 с.

Додаткова

1. Жупанський Я., Круль В. Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства. *Краєзнавство*. 1994. № 1-2. С. 3-6.
2. Крачило М.П. Краєзнавство і туризм. К. : Вища школа, 1994. 190 с.
3. Костриця М.Ю. Національне краєзнавство : актуальні питання теорії і методології. *Історичне краєзнавство в системі освіти України : здобутки, проблеми, перспективи*: наук. зб. Кам'янець-Подільський, 2012. С. 3-9.
4. Любіцева О., Кочеткова І. Туристичне краєзнавство : сутність, методи, значення. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв*. Серія: Туризм. 2021. Т. 4, № 2. С. 138-148.
5. Непша О.В., Сапун Т.О., Тамбовцев Г.В. Мета та завдання шкільного краєзнавства. *Мелітопольські краєзнавчі читання: збірник матеріалів IV регіональної наук.-практ. конф. (м. Мелітополь, 21 грудня 2018 р.)*. Мелітополь, 2018. С. 114-117.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

I Рівень

- 1. Складовою частиною якої науки є загальне краєзнавство?**
А. Географії; Б. Біології; В. Історії; Г. Українознавства.
- 2. Яка з перелічених структур є формою державного краєзнавства?**
А. Музей; В. Туристична фірма;
Б. Шкільний гурток; Г. Спелеологічний клуб.
- 3. Для якого з краєзнавчих методів основним джерелом є дані переписів населення?**
А. Картографічний; Б. Літературний; В. Статистичний; Г. Візуальний.
- 4. Яка з функцій краєзнавства передбачає розвиток його термінологічної системи:**
А. Конструктивна; Б. Теоретична; В. Освітня; Г. Виховна.

II Рівень

- 5. Назвіть основні типи міжпредметних наукових зв'язків.**

6. Вкажіть особливості застосування картографічного методу в краєзнавчих дослідженнях.

III Рівень

7. Назвіть найважливішу на вашу думку функцію краєзнавства. Відповідь обґрунтуйте.

ТЕМА 2. ОСНОВИ ГЕОГРАФІЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА. ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ

План

- 1. Методологічні засади географічного краєзнавства.**
- 2. Підходи до визначення краю, як категорії географічного краєзнавства.**
- 3. Історико-географічне районування території України.**

1.

Для чіткого визначення об'єкта краєзнавства необхідно встановити його глобальні та локальні межі, принципи ієрархічної і просторової структуризації, а також засади його змістової характеристики. Зазначені теоретичні проблеми розв'язує географічне краєзнавство, застосовуючи для цього загально-географічні методологічні підходи.

При визначенні просторових меж об'єкта краєзнавства (як частини Українознавства) враховують його національну орієнтованість: сучасний та історичний ареали поширення носіїв української культури. Відповідно глобальні межі визначає неперервний ареал розселення української нації, де її культурні ознаки домінують. Однак такий підхід не дозволяє провести чіткий однозначний кордон, оскільки домінування культурних ознак змінюється поступово, утворюючи перехідні зони чи анклавні в сусідніх ареалах. Неспівпадання етнічних та політичних утворень призводить до виходу об'єкта дослідження за межі держави або не включення окремих її територій.

Локальним граничним об'єктом краєзнавства визначають елементарну одиницю розселення – населений пункт (поселення) з підлеглими йому територіями. Тут нівелюються культурні та природні відмінності об'єднуючи територію у рідний простір (малу батьківщину) для місцевого населення. При більшій деталізації об'єкта (підприємство, соціальна група, природні умови) втрачається цілісне розуміння краю як природно-суспільної системи, і розглядаються лише його окремі аспекти (економіка, традиції, ландшафти тощо)

При розгляді внутрішнього поділу об'єкта краєзнавства виокремлюють просторові утворення різного рангу (просторова структура) та їх взаємне підпорядкування (ієрархічна структура). Оскільки базовою ознакою об'єкта є поширення та домінування носіїв національної культури, то просторовий поділ у краєзнавстві прийнято здійснювати за комплексом суспільно-географічних ознак, поряд з якими природні умови мають допоміжне значення. Суспільно-географічні ознаки для потреб районування у краєзнавстві типізують за часом самоідентифікації населення окремих регіонів у етнічній (освоєння певної території та визнання її Батьківщиною), політичній (формування державних чи внутрішніх адміністративних утворень) і економічно-соціальної (спеціалізація у господарстві та формування традиційних рис побуту) сферах. Такий підхід у районуванні

називається історико-географічним. Підпорядкування регіональних таксонів визначається часом і умовами їх приєднання до загального національного ареалу, а також рівнем суспільного самовираження. Різноманітність сфер самовираження та складність їх поєднання не дозволяють сьогодні розробити єдине комплексне історико-географічне районування та чітко визначити структуру таксонів.

Для змістової характеристики предмета краєзнавства використовують структуру географічної науки. Вона максимально охоплює складові об'єкта розглядаючи їх одночасно з компонентної та регіональної позицій та поєднуючи в єдину систему (регіон) просторовими зв'язками. Історична складова краєзнавства забезпечує характеристику динаміки досліджуваного регіону та встановлення хронологічних факторів його сучасного стану.

2.

Характеристика та структуризація змісту науки передбачають визначення базової категорії. У краєзнавстві такою виступає поняття – **край**. Як було зазначено у попередньому параграфі, край, є основою територіальної структури країни (рідної землі) при вивченні її з позицій краєзнавства. У сучасній науковій географічній та історичній літературі цей термін має кілька визначень.

Найчастіше поняття «**край**» трактують як околиці свого населеного пункту чи територіально-адміністративну одиницю (Хмельниччина, Теробовлянщина). Грюндберг Г.Ю. пропонував поєднувати ці підходи на прикладі шкільного краєзнавства: у молодших класах обмежитись територією радіусом 5-7 км у центрі якої розміщений населений пункт, а при вивченні своєї держави розширити її до меж адміністративної області.

У фізичній географії використовується поняття край при фізико-географічному районуванні (**фізико-географічний край**), для означення регіону природної зони в межах рівнинної, або складової II порядку в межах гірської країн. Основним критерієм виділення краю при цьому є неоднорідності в будові геологічної будови та рельєфу. В межах України на краї поділяються лісостепова (напр. Дністровсько-Дніпровський) та степова зони. Карпатська і Кримська гірські країни, а також зони широколистяних і мішаних лісів представлені в Україні одним фізико-географічним краєм кожна: Українськими Карпатами, Кримськими горами та Західноукраїнським і Поліським краями відповідно. Всього ж у межах України виділяють 14 країв. Фізико-географічне тлумачення категорії край не задовольняє предмет краєзнавства, бо не враховує суспільну сферу як складову географічної цілісності системи даної території.

Виокремлення краю як політико-адміністративної цілісності у межах сучасної української держави (область, район) також мало прийнятне. Серед причин: сучасна адміністративно-територіальна структура є відносно молодим утворенням, у багатьох випадках не збігається з природно-територіальними та етноісторичними системами і у майбутньому передбачається її реструктуризація.

Проблеми визначення категорії «край» та географічного районування на її основі можна вирішити лише розробивши чітку поняттєво-термінологічну систему засновану на історико-географічному підході.

Професор В.П. Круль пропонує розглядати край як *етнолого-географічну цілісність з долученням природно-історичних, господарських та політико-адміністративних чинників, що виступає основою формування українського етносу та його територіальних варіацій-модифікацій*. Така схема не лише задовольняє комплексний підхід до краєзнавчого вивчення території, але й створює умови для формування ієрархічно-залежних таксономічних одиниць краєзнавства. За таким підходом виділяють: Суцільну українську етнічну територію, що поділяється на історико-географічні зони, ті у свою чергу складаються з історико-географічних країв, областей і земель.

3.

Граничною (максимальною за охопленням простору) одиницею краєзнавчого районування є **суцільна українська етнічна територія (СУЕТ)**. Це неперервний ареал поширення української нації, яка є корінним народом даного геопростору за етногенезом або за правом первинної колонізації. Крім державної території України до СУЕТ також належать прилеглі території держав-сусідів, які історично заселені українцями та відмежовуються землями інших народів. При такому підході розміри СУЕТ перевищують державну територію (728,5 тис. км²) включаючи частини сучасних Польщі, Білорусі, Росії, Молдови, Румунії та Словаччини (рис. 2.1). Однак сучасну територію України також неможна повністю віднести до СУЕТ, бо до її складу входять етнічні землі сусідніх держав (Румунії у Північній Буковині; Угорщини на Закарпатті тощо), а південний Крим є етнічною територією кримських татар.

До СУЕТ потрібно також відносити і ті землі, де колись мешкали українці як корінна нація. Це твердження справедливе передусім для сучасних прилеглих російських територій, таких як Слобожанщина та Кубань. На початку ХХ ст. українці становили тут абсолютну більшість, однак зараз, внаслідок політики русифікації, складають невелику частину.

Недоліком визначення СУЕТ є виключення з об'єкта дослідження великих територій заселених українською діаспорою, хоча їх можна прирівняти до таких, що були колонізовані українцями і де їх культура є домінуючою (*Зелений та Сірий клини* тощо).

Історико-географічна зона (ІГЗ), це складова частина СУЕТ, яка характеризується специфічними умовами прояву етногенезу та протікання культурно-господарського і духовного життя. На даних територіях мали прояв подібні історичні етапи, що відрізнялися специфікою свого перебігу. Їм властиві різноманітні ландшафтні комплекси. ІГЗ відігравали і відіграють неоднакову роль у житті української нації. Вони відрізняються місцевими ментальними рисами та формами опору іншим етнічним впливам, хоча у сукупності формують цілісну етно-просторову структуру.

ІГЗ не має чітких меж. Самі зони виявляються за роллю території у процесі формування українського етносу та його національної ідеї. Хоча виділення ІГЗ і супроводжується виявленням багатьох абстрактних чинників, усе ж це величина об'єктивна, оскільки «є похідною функціонального стану життєвого циклу українців, як етнічної одиниці».

Рис. 2.1. СУЕТ (за С. Рудницьким). Історико-географічні зони.

У межах СУЕТ В.П. Круль виокремлює десять історико-географічних зон: *Закарпатська Україна, Забузька Україна, Західна Україна, Правобережна Україна, Південно-Західна Україна, Лівобережна Україна, Центральна Україна, Східна Україна, Південна Україна, Заазовська Україна* (рис. 2.1).

Історико-географічний край (ІГК) – це територія з яскраво вираженими етнічно-культурними особливостями автохтонного населення, що проживає в подібних природних умовах (один тип ландшафту), певним соціально-економічним рівнем і обов'язковою адміністративно-територіальною оформленістю у минулому. На відміну від описаних таксономічних одиниць історико-географічний край має чіткі межі, що пов'язано з адміністративно-територіальною оформленістю у минулому.

Згідно різних наукових підходів визначається різна кількість ІГК та відрізняється їх просторова структура. Найчастіше виділяються такі краї: *Закарпаття, Холмищина, Підляшшя, Берестейщина, Галичина, Волинь,*

Буковина, Мармарощина, Поділля, Стародубщина, Сіверщина, Київщина, Північна Бессарабія, Чернігівщина, Полтавщина, Запоріжжя, Слобожанщина, Донщина, Буджак, Херсонщина, Таврія, Кубань (рис. 2.2). Окремі автори в структурі історико-краєзнавчого районування України вказують краї, принципи виділення яких не відповідають схемі В.П. Круля (напр.:»*Полісся*«).

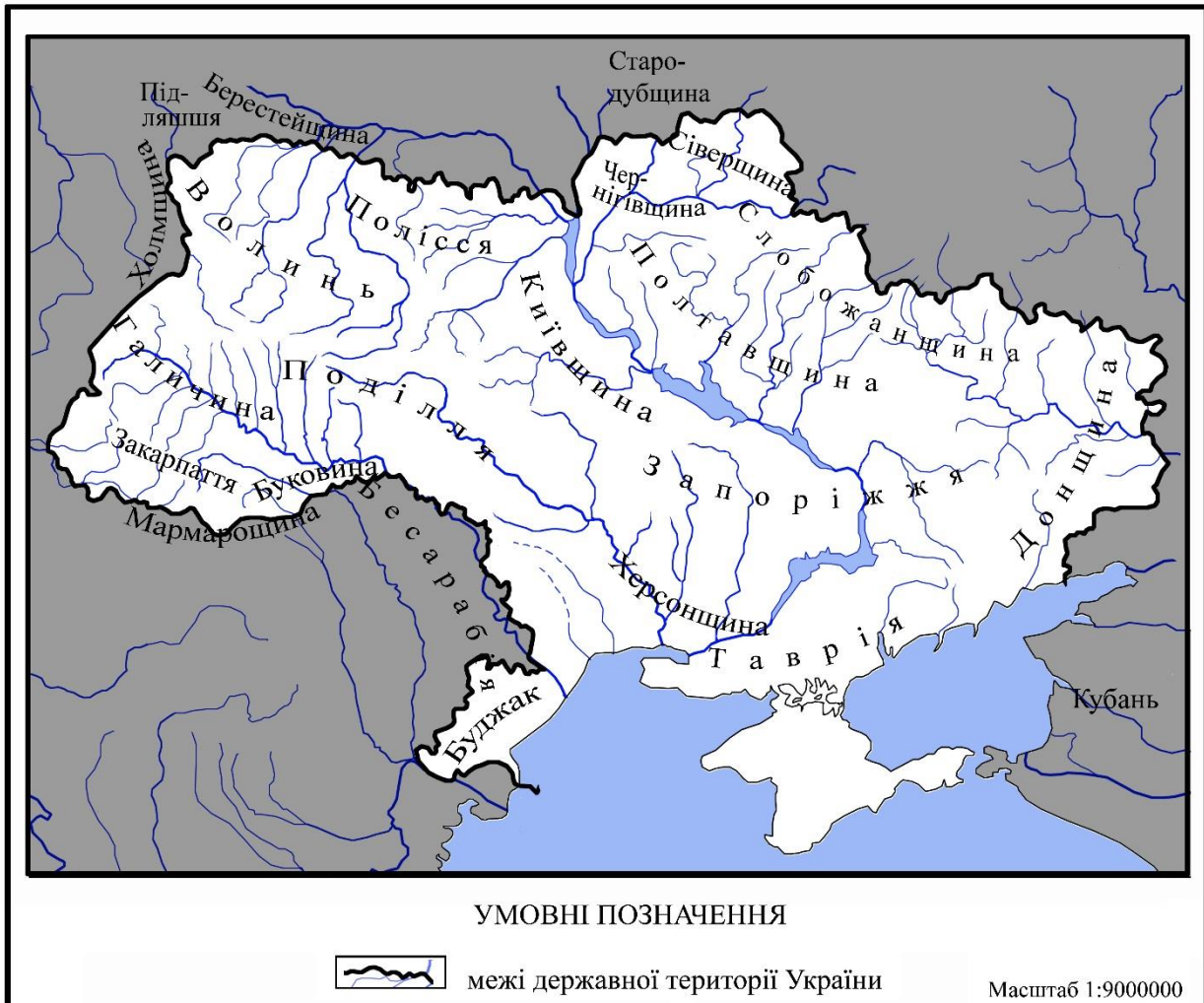

Рис. 2.2. Україна. Історико-географічні краї.

Історико-географічна область (ІГО) аналогічна до історико-географічного краю таксономічна одиниця. Основною її відмінністю є відсутність адміністративно-територіального утворення в її основі у минулому і сьогодні. Для виокремлення історико-географічної області суттєву роль відіграє характеристика укладу життя, специфіка форм матеріальної та духовної культури, що пов'язана зі стереотипами мислення, релігійними уявленнями і народною творчістю, які у сукупності з певними територіальними фізико-географічними особливостями формують етнічну групу населення – носія виражених етнічних ознак. До історико-географічних областей відносять: Гуцульщину, Лемківщину, Бойківщину.

Найменшою одиницею краєзнавчого районування є **історико-географічна земля**. Ця територія, як і історико-географічний край має свою аналогію у колишньому адміністративно-територіальному поділі держав, до

яких вона входила, як найменша територіальна одиниця. Для неї характерний історично складений тип господарства, однорідність природних умов, демографічні особливості та певний тип розселення. Їх межі найчастіше подібні, але не завжди збігаються із межами сучасних адміністративно-територіальних районів.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Браславська О.В., Рожі І.Г. Краєзнавство і туризм. Навчальний посібник. Умань : ВПЦ «Візаві», 2022. 307 с.
2. Доценко А.І. Туристичне краєзнавство : Навчальний посібник. К. : Університет «Україна», 2021, 127 с.
3. Кузьма-Качур М.І., Горват М.В. Основи краєзнавства. Навч. посібник. К. : Вид. Ліра, 2017. 256 с.
4. Філоненко І.М. Краєзнавство і туризм : курс лекцій. Ніжин, 2020. 213 с.

Додаткова

1. Жупанський Я., Круль В. Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства. *Краєзнавство*. 1994. № 1-2. С. 3-6.
2. Костриця М.Ю. Національне краєзнавство : актуальні питання теорії і методології. *Історичне краєзнавство в системі освіти України : здобутки, проблеми, перспективи*: наук. зб. Кам'янець-Подільський, 2012. С. 3-9.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

І Рівень

1. **Неперервний ареал поширення української нації, яка є корінним народом цього геопростору за етногенезом або за правом первинної колонізації.**
А. Суцільна українська етнічна територія; Б. Історико-географічна зона;
В. Історико-географічний край; Г. Історико-географічна земля.
2. **До історико-географічної зони «Східна Україна», входить:**
А. Стародубщина; Б. Запоріжжя; В. Донщина; Г. Таврія.
3. **Історико-географічний край Стародубщина сьогодні входить до складу держави:**
А. Молдова; Б. Румунія; В. Росія; Г. Білорусь.
4. **Історико-географічною областю є:**
А. Покуття; Б. Лемківщина; В. Галичина; Г. аврія.

II Рівень

5. Назвіть основні ознаки історико-географічної зони, та перелічіть останні в межах державної території України.
6. Перелічіть критерії історико-географічного районування.

III Рівень

7. Вкажіть на контурній карті історико-географічні краї, які знаходяться за межами державної території України. Чи необхідно їх приєднати до державної території та які наслідки це викличе?

ТЕМА 3. ОСНОВИ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

План

1. **Методологічні засади історичного краєзнавства.**
2. **Україна як цілісне національно-політичне утворення. Гіпотези походження назв “Україна” та “Русь”.**
3. **Основні періоди формування державної території України.**
4. **Походження українського народу.**
5. **Українська діаспора в краєзнавчих дослідженнях. Формування української діаспори.**

1.

Проблеми хронологічних меж об'єкта дослідження краєзнавства, періодизації його розвитку та обґрунтування принципів історико-географічного районування розв'язує історичне краєзнавство. Його структура подібна до історії України, оскільки принципи періодизації співпадають в обох дисциплінах. Порівняно з історичною наукою, об'єкт краєзнавства локалізується від країни до окремих її регіонів (історико-географічних таксонів), а основними завданнями є: встановлення їх віку формування, відмінностей у розвитку та дослідження процесів становлення самотності.

У історико-краєзнавчих дослідженнях базовим хронологічним етапом виступає період формування СУЕТ. Встановлення його початкової часової межі загалом та в розрізі окремих регіонів є головною науковою проблемою. Для розв'язання використовують археологічні підтвердження, топоніми, параметри етногенезу і розселення українців, історичні політичний та адміністративний поділи території. Історичний етап до початкової хронологічної межі також детально вивчається з позицій формування умов для виникнення регіону СУЕТ.

Результати досліджень є підставою для визначення меж СУЕТ і структуризації у її межах історико-географічних таксонів у ієрархічному та просторовому аспектах. Розуміння регіональних історичних процесів дозволяє:

- пояснити причини сучасних економічних, соціальних, демографічних, політичних та культурних (ментальних) відмінностей всередині країни;
- визначити чинники прояву депресивних явищ і внутрішніх конфліктів, передбачити їх розвиток у майбутньому та відповідно знайти найбільш дієві засоби вирішення вказаних проблем;
- розвивати ідею української державності, національну гідність та виховувати на їх основі патріотизм і толерантне ставлення до сусідів.

Поєднання історичної складової з географічною забезпечують комплексний підхід до вивчення об'єкта і реалізацію теоретичної функції краєзнавства як науки.

2.

Термін Україна вперше згадується у Київському літописі в 1187 р. Основними гіпотезами, що пояснюють походження цього терміну є:

- **назва давнього народу «Укрів»**, які жили на території сучасної південно-західної України і разом з іншими спорідненими племенами (пелагами, галичанами, долянами та ін.) утворювали країну Веннедію (2 тис. р. до н.е.). Недоліком гіпотези є відсутність достовірних матеріальних підтверджень існування цих племен;

- Україна, як **окраїна** території польської, російської, або турецької імперій. Недоліком гіпотези є те, що у часи першої згадки терміну існувала Київська Русь на західній периферії якої лише почало формуватися Польське Королівство, а інші два державні утворення ще не існували;

- найбільш вірогідна гіпотеза стверджує, що терміни **“Україна“** і **“край“** є синоніми, тобто так східні слов'яни називали свою рідну землю.

Поряд з терміном **“Україна“**, що застосовувався для означення території існує термін **“Русь“**, як назва народу.

Прихильники норманської гіпотези пояснюють походження терміну **“Русь“** із Скандинавією від фінського слова **“руотсі“**, яким малися на увазі шведи-нормани (див. Шаблій). Інші науковці стверджують, що **“Русь“** має **місцеве походження** і про це свідчать топоніми **“Рось“**, **“Роставиця“**. В 9 столітті термін офіційно закріплюється як назва державного утворення Київська Русь. Під час феодального роздроблення руські землі одержували додаткові назви за певними особливостями: **“Червона Русь“**, **“Мала Русь“**, **“Велика Русь“**. Слід також звернути увагу на те, що назва **“Мала Русь“** виникла раніше ніж **“Велика Русь“** і використовувалась для означення Галицько-Волинського королівства.

Збереження цих термінів у історичній пам'яті населення і закріплення їх у вигляді топонімів є підставою для визначення меж СУЕТ та ІГЗ.

3.

В історії України виокремлюються періоди, які відрізняються особливостями розвитку державних та адміністративно-територіальних утворень. Вони мають безпосередній вплив на структуру сучасної української державної території і зокрема на формування таксонів історико-географічного районування. Найважливішими з таких періодів є:

1. Формування найдавніших державних утворень на території України: Кіммерія (12-8 ст. до н. е.), Скіфія та грецькі міста-держави: Тіра, Ольвія, Херсонес, Пантікапей (7-2 ст. до н. е.), Сарматія (2 ст. до н.е. – 2 ст. н.е.).

2. Розселення східних слов'ян та формування перших слов'янських державних утворень у 5-7 ст. н.е. Основними племенами східних слов'ян, що проживали на території сучасної України були: поляни, древляни, сіверці, тиверці, уличі, волиняни, білі хорвати, дуліби. В цей час відбувається утворення військово-політичного союзу (Антський пакс чи Дулібський союз) між географічно близькими та етнічно спорідненими племенами східних

слов'ян, для опору військовій експансії племен готів, Хозарського каганату, Римської, а пізніше Візантійської імперій.

3. Період Київської Русі та Галицько-Волинського князівства (8-13 ст. н.е.). Відбувається формування великого централізованого державного утворення слов'ян, що охоплювало території від Балтійського до Чорного моря, та від Карпатських гір до р. Дон. Після феодального роздроблення Київської Русі, та монголо-татарського нашествия, територію окуповують: Польське королівство, Литовське князівство (що об'єдналися в одну державу – Річ Посполиту) і Золота Орда.

4. Період формування козацьких держав. Внаслідок визвольної війни українського народу 1648 р. утворюється козацька держава, що охоплювала сучасні центральні області України. Після її ліквідації на лівобережжі виникає автономна країна «Гетьманщина», та зберігає елементи незалежності Запорізька Січ у межах сучасних Запорізької та Дніпропетровських областей. Остаточно козацькі державні утворення припиняють існування після знищення Запорізької Січі у 1775 р.

5. Період утворення національних держав 1917-1920 рр. Після розпаду Російської Імперії, 22 січня 1918 року четвертим універсалом центральної ради проголошується незалежність УНР. На території колишньої Австро-Угорщини 1 листопада 1918 р. виникає ЗУНР. 22 січня 1919 р. відбувається об'єднання УНР та ЗУНР. У 1920 р. внаслідок окупації території України військами СРСР та Антанти УНР припиняє своє існування.

6. Період формування території УРСР. 25 грудня 1917 р. створено УРСР з центром у Харкові. В 1922 р. вона входить до складу СРСР. Загальна площа країни складала 443 тис. кв. км. У 1924 р. до складу РФРСР було передано Шахтинський та Таганрозький райони. У 1939 р. до УРСР приєднано Західну Україну, а в 1940-му – Північну Буковину та Бессарабію. Закарпаття увійшло до складу України в 1945 р. Останнім етапом формування території УРСР стало приєднання Кримського півострова в 1954 р.

7. Сучасний період. Україна, як незалежна держава існує з 24 серпня 1991 р. Загальна площа території складає 603, 7 тис. кв. км. Складається з 24-х областей і АР Крим. Україна не має жодних офіційних територіальних претензій до країн-сусідів.

4.

Етногенез – це походження, виникнення і початки становлення певного народу. Вивчення історико-географічних аспектів етногенезу дозволяє обґрунтувати соціально-культурні аспекти виокремлення таксонів історико-географічного районування (насамперед СУЕТ та ІГЗ) і уточнити їх межі.

Проблема етногенезу українців складна, оскільки сьогодні у вітчизняній науці не має єдиної наукової гіпотези, яка б його обґрунтовувала. Серед причин є об'єктивно-наукові (складність встановлення автохтонності українців, хронологічної ідентифікації формування етнічних ознак,

визначення джерел розвитку культури) та суб'єктивні (зокрема політичні та геополітичні).

Етногенез тісно пов'язаний з антропогенезом (походження людей на даній території), відповідно першим завданням є підтвердження автохтонності українців. Відомо, наприклад, що болгари є прямими нащадками прийшлого тюркського населення з Поволжя і місцевих слов'ян. Територія України заселена з найдавніших часів. Археологічні розкопки свідчать, що приблизно 600 тис. років тому у Закарпатті (біля нинішнього села Королеве) вже проживали люди. Корінне населення тут змінювалося, що підтверджують археологічні та антропологічні дослідження. З часу переходу до осілого способу життя (7 тис. років тому) спостерігаються риси асиміляції прийшлого населення з автохтонним. При цьому зберігаються провідні способи господарювання, що сприяло успадкуванню культурних особливостей між етносами. Проблема антропометричних відмінностей та культурної спорідненості сучасних українців з давнім населенням не дозволяє однозначно розв'язати це завдання.

З етногенезом тісно пов'язаний розвиток культурних особливостей народу, зокрема мови. Визначення часу формування власної для народу мови є індикатором становлення його як етносу. Наявність мовних сімей і груп, які входять у ці сім'ї, свідчать про давню спорідненість багатьох мов. Але внаслідок історичного розвитку мов і їх носіїв відбулася складна лінгвістична диференціація, яка не завжди збігається з етнічним поділом. Класичним прикладом є англійська мова, що є мовою двох різних націй – англійської та американської. Сьогодні мовна проблема є одним із наріжних каменів дослідження етногенезу.

Існує кілька гіпотез щодо походження українців. Найкраще обґрунтовані: трипільська, ранньослов'янська та староруська.

Згідно з **трипільською** гіпотезою український етнос походить від племен трипільської культури, яка досягла розквіту між 3,5 та 2,7 тис. років до Христа. Ареал поширення цієї культури займав спочатку басейни Дністра, Пруту, Південного Бугу, а згодом розширився до Дніпра і далі на схід. Трипільці були осілими землеробськими племенами. Вони жили великими селами по 600-700 чол. у довгих та вузьких оселях, розгороджених на сімейні частини з окремими кімнатами, в одній з яких була глинобитна піч. Тоді панував патріархат: родовід вели по лінії батька.

Близько 2,0 тис. років до нашої ери трипільська культура зникла. Є припущення, що трипільці частково відійшли на північ у лісову зону і були асимільовані. Недоліком гіпотези є антропологічні (расові) відмінності між сучасними українцями і трипільцями. Попри те українці успадкували їх етнокультурні особливості, про що свідчить спорідненість народного мистецтва та укладу сільського побуту до початку ХХ ст.

У **ранньослов'янській** гіпотезі походження української нації пов'язується з ранніми слов'янами і їх поділом на західну, південну та східну гілки. Згідно з «Повістю временних літ» літописця Нестора ранні слов'яни з'явилися у районі середньої течії Дунаю.

Археологічні дані дозволяють припускати регіональне походження усіх слов'ян з території України – Прикарпаття, межиріччя Дніпра і Вісли, Дніпра і Західного Бугу. Перші слов'яни виникли тут у I тис. до нашої ери і проіснували до VI-VII ст. нашої ери. Звідси вони розселились на південь (південні слов'яни), захід (західні слов'яни) і схід (східні слов'яни).

Таким чином, у ранньослов'янський період територію України заселяли землеробські племена різних археологічних культур, які стали автохтонною основою формування всіх східних слов'ян, представлених праукраїнцями. В свою чергу, східно-слов'янські племена, особливо анти і їх спадкоємці поляни, стали етнічним субстратом того населення, що у середині першого тисячоліття переселилося на північ і змішалось з балтами, в результаті чого почав формуватися білоруський етнос, а також перемістилося на північний схід, змішалось з угро-фінськими племенами і започаткувало російський етнос.

Вказана гіпотеза найкраще підтверджена історичними фактами, пояснює умови історико-географічної регіоналізації СУЕТ, та відповідає парадигмі історико-генетичних циклів.

Староруська гіпотеза виводить українську націю з т.зв. давньоруської народності, існування якої обґрунтовується спільною мовою народів. Вона піддається критиці оскільки це була мова не народна, а церковнослов'янська (староболгарська, македонська), принесена на Русь разом з християнством у X ст. Нею користувалося духовенство і керівні верстви. Ця своєрідна східнослов'янська «латинь» не була засобом спілкування вже тоді різного українського, білоруського і російського (новгородського, Московія з'явилась аж у XII ст.) населення. Більшість населення Київської Русі у щоденному житті користувалось мовою, близькою до сучасної української. Щодо спільної «кирило-мефодієвської» культури у її сакральній (релігійній) формі, то вона була більш-менш однаковою і у Візантії, і у Болгарії, і у Моравії, і на Русі.

Ідея «староруської» народності сформувалася у радянський період для обґрунтування єдності українців, росіян і білорусів, що вийшли з одного кореня вже після занепаду Київської Русі. Відповідно українська нація почала формуватися в XIV ст. Однак наприкінці XIV ст. територія України була поділена між Литвою (уся східна частина, Волинь і Поділля), Польщею (Галичина), Угорщиною (Закарпаття) і Молдавією (Буковина). В таких умовах жодна нація як єдине ціле не могла б формуватись. Навпаки, поглиблювався б розрив раніше сформованої цілісності, що й мало місце. Вказане дозволяє стверджувати, що українці, як нація (чи етнос) самовизначилися задовго до XIV ст., тобто ще у княжі і докняжі часи. А упродовж пізніших століть, незважаючи на державні кордони і багаторазові переділи території України, йшов безперервний процес розвитку українського народу як окремішності в етнічній структурі сходу Європи.

5.

Діаспора – це розселення значної частини народу поза межами своєї країни, чи етнічної території. Місця компактного проживання української діаспори, де яскраво виражена українська культура та збереглися українські традиції протягом тривалого часу можна вважати альтернативними до «країв» історико-географічними регіонами. Українську діаспору умовно поділяють на західну та східну.

Східна діаспора представлена у країнах колишнього Радянського союзу. Основа її почала формуватися у 17-18 ст., коли заселялися території сучасної Слобожанщини, Донеччини, Поволжя та Південного Уралу. Ці міграції були добровільними.

З другої половини 19 ст. українці починають заселяти територію Західного Сибіру, Північного Казахстану і Далекого Сходу. Основними причинами таких міграцій було зuboжіння селян європейської частини Російської імперії та примусове переселення. Після створення СРСР за межі України внаслідок колективізації та політичних репресій було депортовано від 1,5 до 3 млн. чоловік.

Основна частина східної діаспори проживає в Росії (близько 4 млн.чоловік) та Казахстані (близько 1 млн. чоловік). Близько 600 тисяч українців проживають у Молдові, де вони складають найбільшу національну меншину.

У республіці Білорусь проживає близько 300 тисяч українців, найбільше в прикордонних Брестській та Гомельській областях.

Західна українська діаспора почала формуватися значно пізніше ніж східна. Основними причинами її формування були економічні та політичні. Найбільше українців західної діаспори проживає у США (1,2-2 млн.), Канаді (0,7-1,5 млн.), Польщі (400-500 тис.), Румунії (250-280 тис.).

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Браславська О.В., Рожі І.Г. Краєзнавство і туризм. Навчальний посібник. Умань : ВПЦ «Візаві», 2022. 307 с.
2. Жванко Л.М. Краєзнавство. Конспект лекцій. Харків : ХНАМ, 2020. 163 с.
3. Кузьма-Качур М.І., Горват М.В. Основи краєзнавства. Навч. посібник. К. : Вид. Ліра, 2017. 256 с.

Додаткова

1. Жупанський Я., Круль В. Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства. *Краєзнавство*. 1994. № 1-2. С. 3-6.
2. Костиця М.Ю. Національне краєзнавство : актуальні питання теорії і методології. *Історичне краєзнавство в системі освіти України : здобутки, проблеми, перспективи*: наук. зб. Кам'янець-Подільський, 2012. С. 3-9.

3. Круль В.П. Краєзнавство : історична географія. Конспект лекцій; за ред. Я.І. Жупанського. Чернівці : ЧДУ, 1999. 107 с.

4. Шаблій О.І. Суспільна географія : теорія, історія, українознавчі студії. Львів : ЛНУ ім. І.Франка, 2001. С. 174-238, 318-343, 546-573, 601-612.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

I Рівень

1. Яка із гіпотез походження назви «Україна» є найбільш недостовірною?

- А.** Від назви племен укрів; **Б.** Від слов'янського слова край;
В. Від російського слова «окраїна»; **Г.** Від слов'янського слова країна.

2. Термін «Русь» найчастіше використовується :

- А.** Для означення території, заселеної східними слов'янами;
Б. Для означення народів України, Росії та Білорусії;
В. Як друга назва Росії;
Г. Як спрощена назва Білорусі.

3. Територія Далекого Сходу Росії, де проживає значна кількість українців має назву:

- А.** Сірий клин; **Б.** Зелений клин; **В.** Червоний клин; **Г.** Білий клин.

4. Масова еміграція українців у Східний Сибір протягом 30-х рр. ХХ ст. була спровокована такими причинами:

- А.** Економічними; **Б.** Політичними; **В.** Стихійними; **Г.** Культурними.

II Рівень

5. Дайте визначення терміну Українська діаспора.

6. Вкажіть основні етапи формування Української державної території.

III Рівень

7. Чи варто відновлювати історичну назву Русь для означення Української держави?

ТЕМА 4. КРАЄЗНАВЧА РОБОТА В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ

План

1. Краєзнавчий принцип у освітній роботі.
2. Екскурсія як провідна форма краєзнавчої роботи в закладах освіти.
3. Краєзнавчий музей.

1.

Краєзнавство і освітній процес в закладах освіти – нероздільні. Так В.В. Обозний стверджує, що «краєзнавчо-народознавча діяльність і туризм повинні розглядатись не як окремий аспект освітньої навчально-виховної роботи, а як новий зміст і мета виховання підростаючого покоління». Ця думка побутує давно, оскільки ще в XVII ст. Я.А. Коменський своєю науково-педагогічною діяльністю довів необхідність звернення до явищ та об'єктів, що оточують дитину у процесі формування її світогляду.

Краєзнавство у закладах освіти набуває всезагального характеру, тому що його дані можуть бути використані у будь-якому предметі (особливо природничо-гуманітарного циклу, до яких якраз належить географія).

Навчальна мета шкільного краєзнавства спрямована на оволодіння фактичним матеріалом. Він є базою для формування уявлень. Які у кінцевому підсумку, при їх розширенні і узагальненні перетворюються на фундаментальні поняття. Безпосереднє сприйняття явищ дає об'єктивне розуміння навколишньої дійсності.

Краєзнавча робота виконує функцію розвитку здібностей, інтелектуальних можливостей, розкриття талантів. Бо дослідження свого краю є безпосередньою науковою роботою і пов'язане з використанням принципів та методів науки, вживання наукової термінології та застосування специфічних засобів, що в підсумку не лише розвиває інтелект учня, а й формує інтерес до науки загалом.

Краєзнавство виховує: морально-естетичні якості учня; повагу до рідної землі та її народу, родини; гордість за усвідомлення себе частиною єдиного культурно-духовного українського «моноліту».

Патріотизм і висока духовність є передумовою толерантного ставлення до інших народів і національностей, що особливо актуально постає в сучасних умовах міжконфесійних і міжетнічних конфліктів.

Отже, кінцевою метою шкільного краєзнавства є всебічний гармонійний розвиток особистості школяра, шляхом пізнання рідного краю.

Особливістю краєзнавства у закладах освіти порівняно з іншими організаційними формами, є його реалізація в процесі пізнавальної діяльності учнів. Вона здійснюється відповідно до навчальних та виховних завдань школи. Застосування у навчальному процесі прикладів місцевих об'єктів і явищ для формування знань, використання чуттєвого досвіду одержаного при здійсненні навчальних екскурсій та здобуття нових знань у процесі

дослідження учнями рідного краю є складовими **краєзнавчого підходу** у навчанні.

Успіх використання краєзнавчого підходу у викладанні будь-якого предмету безпосередньо залежить від учителя. Він повинен сам бути добре обізнаним із особливостями природи, історії та культури рідного краю. У процесі роботи сформувати певні (хоча б елементарні) напрацювання: описи найвизначніших об'єктів місцевості, фото чи відео матеріали про них, гербарії, колекції мінералів, старожитностей тощо. Систематично проводити власні дослідження. Усе це дозволить вчителю мати на озброєнні безліч фактів-прикладів при формуванні базових уявлень та понять. Крім того, такий вчитель піднімає рівень своєї педагогічної майстерності. Йому набагато легше зацікавити дітей предметом, організувати їх власну дослідницьку діяльність і відповідно домогтися швидких та якісних результатів у навчально-виховному процесі (а можливо і в науковому).

Краєзнавчий підхід сприяє дотриманню **принципу послідовності** у навчанні («від близького – до далекого», «від невідомого – до відомого»). Спостерігаючи безпосередньо певні явища, учень витрачає менше зусиль на засвоєння теоретичного матеріалу. Завданням підручника тоді стає лише уточнення та систематизація знань. Учень не буде «зазубрювати» теорію, а відтворюватиме своїми словами зрозумілі для нього уявлення, та краще запам'ятає наукову термінологію. За висловом К.Ф. Строева: *«Уявлення про форми рельєфу будуть правильними, якщо вони сформується у процесі їх безпосереднього вивчення та спостереження. І навпаки залишаться завжди умовними і тому неміцними, якщо вони створювалися на основі описів учителя чи підручника. ... Тому, чим яскравіший та зрозуміліший буде навчальний матеріал, тим краще він допоможе учням засвоїти шкільний курс географії, тим вища його педагогічна цінність»*.

Коли учень розуміє суть певних явищ своєї місцевості (утворення форм рельєфу, геологічну будову, закономірності поширення ґрунтів та рослинності), тоді учитель може застосувавши принцип аналогії сформувати знання про віддалені території, та порівняти прояви окремих природних (тепло, зволоженість, тектонічна активність) чи соціально-економічних (розвиток господарства країни, рівень життя населення) географічних чинників.

Краєзнавство є фактором, що забезпечує поєднання при викладанні географії теорії та об'єктивної дійсності, тому цей підхід має використовуватися постійно і систематично як під час позакласних заходів так і на уроках. *«Багато учителів обмежують краєзнавчий підхід організацією походів та гуртковою роботою по вивченні краю. Це відбувається через те, що вчителю значно легше організувати похід, ніж забезпечити усе викладання географії на краєзнавчій основі. У цьому і полягає причина більш широкого розвитку позакласного краєзнавства та недостатній його зв'язок із навчальними заняттями»*.

Вище вказані особливості краєзнавства у закладах освіти дозволяють розглядати його не лише як дослідницьку діяльність учні, а й як невід’ємну складову навчального процесу.

2.

Важлива роль у вихованні учнів, розширенні й поглибленні їхніх знань, розвиткові творчих здібностей належить навчальним краєзнавчим екскурсіям. Під час їх проведення створюються найкращі умови для застосування краєзнавчого підходу.

Екскурсія – форма освітньої роботи, що організовується за межами навчальної аудиторії з метою активізації навчально-пізнавальної діяльності та практичного закріплення навчального матеріалу. Тривалість навчальної краєзнавчої екскурсії – 45-90 хв.

Екскурсії типізують залежно від їх місця в навчальній програмі, предмету, змісту та матеріалу, що вивчається (рис. 4.1).

Рис. 4.1. Структура навчальних краєзнавчих екскурсій.

Залежно від структури навчальної програми екскурсії поділяють на програмні та позапрограмні. **Програмні** екскурсії обов’язкові для проведення. Вони передбачені навчальним планом конкретної шкільної дисципліни та проводяться в рамках навчального процесу. **Позапрограмні** екскурсії – не обов’язкові. Вони здійснюються з ініціативи вчителя або учнів. Проводяться після уроків чи у вихідні, як форма позашкільної роботи.

Специфіка навчального предмету передбачає певні особливості проведення екскурсії, які залежать від аспекту вивчення об’єктів та явищ довкілля. Наприклад: екскурсія до лісу, що проводиться з біології та географії в одному класі будуть суттєво відрізнятися. В першому випадку учні вивчатимуть форму та будову окремих рослин, в другому – місце розміщення, експозицію, загальні особливості складу деревних порід лісу, як цілісного об’єкту. Загалом, сам маршрут екскурсії, її тривалість та місця спостереження будуть відрізнятися в обох випадках. Відповідно, залежно від навчального предмету, можна виокремлювати: **географічні, біологічні, екологічні** та інші види екскурсій. Для встановлення міжпредметних зв’язків проводяться **комплексні** екскурсії, які поєднують близький за змістом матеріал декількох навчальних дисциплін.

За змістом екскурсії поділяються на тематичні та комбіновані. **Тематичні** екскурсії передбачають вивчення або закріплення матеріалу вузькоспеціалізованої тематики (конкретної теми, параграфу, розділу). Під час проведення **комбінованих** екскурсій розглядають матеріал, що включає суттєво відмінні змістові компоненти. Наприклад: під час екскурсії на річку розглядають гідрологічні особливості русла, геологічну та геоморфологічну будову берегів їх ґрунтовий покрив, рослинність та структуру природних комплексів.

Залежно від часу проведення стосовно матеріалу, що вивчається розрізняють вступні, поточні та підсумкові екскурсії. **Вступні** екскурсії проводяться перед вивченням певної теми. Вони активізують чуттєве сприйняття навчального матеріалу та сприяють формуванню основних уявлень. **Поточні** екскурсії проводяться після вивчення нового матеріалу для його закріплення та систематизації. **Підсумкові** екскурсії завершують вивчення певної теми чи змістового модуля. Вони ефективні для узагальнення навчального матеріалу та оцінювання набутих учнями знань.

Навчальні екскурсії виконують такі основні функції:

- а) засвоєння нових знань, поглиблення та розширення наявних;
- б) комплексне використання методів навчання;
- в) застосування знань на практиці;
- г) залучення учнів до найпростіших досліджень;
- д) виховання позитивних рис особистості.

Проведення екскурсій потребує серйозної підготовки, значно складнішої ніж до уроку. Її організацію і проведення регулюють організаційні, дидактичні та виховні вимоги:

- наявність у школі системи екскурсійної роботи з централізованим плануванням і керівництвом;
- підготовка вчителів до екскурсійної роботи;
- чітке визначення дидактичних і виховних завдань екскурсії;
- вибір навчального матеріалу відповідно до завдань екскурсії, з урахуванням рівня підготовки учнів, їх індивідуальних і вікових особливостей;
- правильний вибір екскурсійних об'єктів;
- дотримання логіки пізнавального процесу;
- систематичне створення проблемних ситуацій;
- оптимальний вибір адекватних методів і прийомів навчання і забезпечення їхнього цілеспрямованого застосування;
- раціональне поєднання розповіді і наочності, мотивація навчальної діяльності школярів, формування і розвиток у школярів пізнавальних інтересів, прагнення до самостійного пошуку;
- оптимальне поєднання колективних, групових і індивідуальних форм навчальної роботи;
- формування в учнів на основі досліджуваного матеріалу цілісного світогляду, моральних якостей, естетичних смаків, любові до природи;

- формування в учнях загальноосвітніх і спеціальних умінь і навичок у процесі застосування знань на практиці;
- організаційна чіткість проведення екскурсії;
- дотримання правил техніки безпеки і правил поведінки на екскурсійних об'єктах.

Якість екскурсія залежить від ретельності її підготовки. Вчитель уважно вивчає екскурсійний об'єкт, з'ясовує його образотворчі і виховні можливості, визначає цілі і завдання, тип і структуру екскурсії, готує проблемні питання і завдання для учнів, встановлює основні і додаткові джерела інформації, вибирає оптимальне поєднання методів і прийомів навчання, складає план екскурсії, знайомиться на місці з екскурсійним об'єктом, визначає маршрут, готує додаткову наочність (схеми, таблиці, фотографії) і необхідне обладнання (блокноти, олівці, гербарні папки, фотоапарат, компас), проводить організаційну бесіду з учнями, під час якої повідомляє дату, місце, мету і завдання екскурсії, ознайомлює з правилами безпеки і поведінки під час екскурсії, коротко характеризує екскурсійний об'єкт, як пересуватися по маршруту. Вчитель розподіляє обов'язки серед всіх учнів; якщо потрібно за планом, поділяє їх на бригади, призначає бригадирів і визначає завдання для кожної бригади; призначає відповідальних за наочність і обладнання, інструктує учнів про порядок опрацювання інформації і матеріалів, упорядкування письмових звітів, оформлення результатів.

Екскурсія починається з моменту, коли учні на чолі з учителем виходять із школи. Потрібно раціонально використовувати час пересування до екскурсійного об'єкта. Варто нагадати учням про ціль екскурсії, про завдання, які вони будуть виконувати, запропонувати декілька питань репродуктивного і проблемного характеру, емоційно настроїти їх на роботу.

На місці проведення екскурсія починається з вступної бесіди. При організації екскурсії на підприємство, розмова ведеться про особливості його виробництва, продукцію та господарське значення. На природознавчій екскурсії вчитель звертає увагу на загальний вигляд ландшафту, особливості природних явищ або об'єктів, їх взаємозв'язок. Після вступної бесіди учні розпочинають виконання завдань або огляду екскурсійних об'єктів.

Процес навчання на екскурсії базується на безпосередньому чуттєвому сприйнятті екскурсійних об'єктів, їхньому поясненні і практичному вивченні. Тому принцип наочності відіграє провідну роль на екскурсії. Наприклад: під час екскурсії в краєзнавчий музей учитель розповідає про давні поселення на території даної місцевості, ілюструє свою розповідь демонстрацією наконечників стріл, глиняних посудин тієї епохи, карту-схему поховання знатного воїна. Вчитель повинен старанно продумувати і відбирати екскурсійні об'єкти, керувати спостереженням учнів, акцентувати їхню увагу на основних об'єктах і їхніх характеристиках, при необхідності використовувати додаткову наочність у виді фотографій, малюнків, графіків.

Екскурсія надає великі можливості для встановлення міжпредметних зв'язків. Наприклад, на географічній екскурсії часто виникають потреби в

актуалізації знань по фізиці, хімії, біології. Такі ситуації вчителю потрібно створювати спеціально для розуміння учнями цілісності природи і соціального життя людини.

Наприкінці екскурсії вчитель перевіряє роботу учнів: чи все виконано за планом, чи зроблені записи, замальовки, виміри. Потім проводиться заключна бесіда, на якій учитель відповідає на питання учнів, з'ясовує їхнє враження від екскурсії.

Велике значення для результативності екскурсії мають закріплення знань, їхнє узагальнення і систематизація. Під час бесіди на уроці, після екскурсії, учні відтворюють хід екскурсії, пояснюють факти, із якими познайомилися, виділяють головне, суттєве; одержують завдання написати реферати, оформити звіти або альбоми, підготувати стінгазету або стенд.

3.

Краєзнавчий музей закладу освіти – установа, де зберігаються, вивчаються та експонуються матеріали, які відображають культуру і природу рідного краю. Створюється як структурний підрозділ освітнього закладу з метою підвищення ефективності навчально-виховного процесу. Може мати статус: кабінету, навчально-методичного центру чи дослідної лабораторії.

Специфіку діяльності шкільного музею визначають напрямки краєзнавчої роботи. Відповідно до них розрізняють:

- **вузькопрофільні**, які забезпечують дидактичні потреби одного чи двох предметів (історико-краєзнавчі), або створені для вшанування пам'яті конкретної події чи особистості (меморіальні);

- **широкого профілю** – відображають різні тематичні аспекти культури і природи різного краю, можуть використовуватись для поглибленого вивчення матеріалу багатьох предметів та встановлення міжпредметних зв'язків.

В структурі роботи краєзнавчого музею розрізняють фондovий та експозиційний напрямки. **Фондова робота** включає інвентаризацію, вивчення і підготовку для загального огляду краєзнавчих матеріалів. Залучення учнів до такої діяльності допомагає сформуванню основи наукового світогляду, однак вона може організовуватись виключно за інтересами у позаурочній формі.

Музейна експозиція – це впорядкована демонстрація музейних предметів (експонатів). Може бути оформлена за тематичним чи систематичним принципами. Безпосередньо використовується у навчально-виховному процесі.

Дидактичний та виховний ефект забезпечують різні форми сприймання інформації про експонати. Відповідно останні поділяються на такі групи:

- **речові**, до яких належать знаряддя праці, продукція видобутку і виробництва, зброя і військова атрибутика, предмети побуту, твори декоративно-прикладного мистецтва тощо;

- **зображувальні**, що включають твори мистецтва (живопис, графіка, гравюра, скульптура та ін.), які виконані в різних жанрах і в різній техніці;

- **письмові**, містять рукописні і друківані документи, книжки, періодичні видання тощо;

- **кіно- і фотоджерела**, в яких зафіксовано події суспільного життя і явища природи.

Загалом, у освітній практиці склалися різноманітні напрямки використання музейної експозиції і фондів матеріалів:

1) розробка, організація і проведення в музеї уроків, навчальних екскурсій;

2) використання вчителем музейних предметів і експонатів як наочних посібників на уроці;

3) організація бесід, рольових ігор;

4) підготовка доповідей і повідомлень учнів з матеріалів екскурсії на уроці;

5) написання творів, пов'язаних з одержаними враженнями і здобутими знаннями в музеї;

б) організація шкільних факультативів.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Браславська О.В., Рожі І.Г. Краєзнавство і туризм. Навчальний посібник. Умань : ВПЦ «Візаві», 2022. 307 с.

2. Доценко А.І. Туристичне краєзнавство : Навчальний посібник. К. : Університет «Україна», 2021, 127 с.

3. Жванко Л.М. Краєзнавство. Конспект лекцій. Харків : ХНАМ, 2020. 163 с.

4. Кузьма-Качур М.І., Горват М.В. Основи краєзнавства. Навч. посібник. К. : Вид. Ліра, 2017. 256 с.

5. Попович С. Туристичне краєзнавство : генеза, методологія, завдання. *Краєзнавство*. 2015. № 3-4. С. 110-123. URL : <http://nbuv.gov.ua/UJRN/kraeznavstvo>

6. Філоненко І.М. Краєзнавство і туризм : курс лекцій. Ніжин, 2020. 213 с.

Додаткова

1. Гришко С.В., Непша Я.Ю. Навчальні екскурсії як форма організації навчально-виховного процесу при вивченні географії. *Володимир-Волинський педагогічний коледж ім. А.Ю. Кримського : минушина, сучасність, майбуття*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 80-річчю освітнього закладу (м. Володимир-Волинський, 28 листопада 2019 р.). Луцьк : Вежа-Друк, 2019. С. 332-334.

2. Касіяник І., Мендерецький В., Касіяник Л., Матуз О., Вітвіцький Я. Регіональні палеотури, як інтерактивна форма пізнання ландшафту в структурі геотуристичного маршруту «Terra Podolica». *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка*. Сер. Географія. Тернопіль : Тайп, 2021. Вип. 2. (51). С. 121-128.

3. Непша О.В., Гришко С.В., Опашко Г.І., Рішко А.Р. Екскурсія як форма позаурочної роботи по вивченню географії свого краю. *Актуальные научные исследования в современном мире*. Переяслав. 2020. Вып. 11 (67). Ч. 8. С. 152-157. 71.

4. Непша О.В., Сапун Т.О., Тамбовцев Г.В. Мета та завдання шкільного краєзнавства. Мелітопольські краєзнавчі читання: збірник матеріалів IV регіональної наук.-практ. конф. (м. Мелітополь, 21 грудня 2018 р.). Мелітополь, 2018. С. 114-117.

5. Обозний В.В. Краєзнавство : Навчальний посібник-практикум. К. : ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1997. 265 с.

6. Рожі І.Г. Роль компетентнісного підходу в оновленні краєзнавчо-туристської роботи студентів-географів. Фізичне виховання, спорт і туристсько-краєзнавча робота в закладах освіти : збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький : ФОП Домбровська Я.М., 2017. С. 68-274.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

I Рівень

1. Провідну роль краєзнавчого підходу у навчанні вперше обґрунтував:

- А.** Обозний В.В.; **Б.** Макаренко А.С.;
В. Коменський Я.А., **Г.** Сухомлинський В.О.

2. Тип екскурсій за відношенням до вивчення матеріалу:

- А.** Короткотривалі; **Б.** Підсумкові; **В.** Комбіновані; **Г.** Географічні.

3. Тип екскурсій за змістом:

- А.** Короткотривалі; **Б.** Підсумкові; **В.** Комбіновані; **Г.** Географічні.

4. Який з етапів організації і проведення екскурсії зайвий?

- А.** Підготовчий; **Б.** Поточний; **В.** Основний; **Г.** Підсумковий.

II Рівень

5. Розкрийте суть педагогічного принципу «від близького до далекого».

6. Вкажіть основні завдання вчителя та учнів на підготовчому етапі уроку.

III Рівень

- 7. Наведіть приклад використання краєзнавчого принципу навчання на уроці географії (тема уроку за вашим вибором).**

ТЕМА 5. КРАЄЗНАВЧА РОБОТА ДЕРЖАВНИХ ТА ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

План

1. Структура та типи державних краєзнавчих організацій.
2. Громадські краєзнавчі організації.
3. Наукова робота державних та громадських краєзнавчих організацій.
4. Освітньо-виховна діяльність.
5. Прикладне застосування результатів краєзнавчої роботи.

1.

Державні краєзнавчі організації створюються для реалізації наукових, господарських чи культурно-освітніх програм. Вони умовно поділяють на власне краєзнавчі та установи, що реалізують лише окремі аспекти краєзнавчої роботи в процесі власної предметної діяльності (наприклад збір краєзнавчої інформації). Спільним для них є фінансування з національного бюджету та міжвідомча співпраця.

Організацій першого типу створюються з метою проведення регіональних досліджень, ознайомлення населення з історією, культурою та особливостями природи краю. За особливостями реалізації функцій краєзнавства вони об'єднуються в 2 основні групи: науково-просвітницькі та освітньо-виховні.

Завданнями **науково-просвітницьких** організацій є здійснення регіональних краєзнавчих досліджень, розвиток теорії краєзнавства, адаптація одержаної інформації до практичних потреб, ознайомлення широких верств населення з краєзнавчою інформацією та популяризація краєзнавчої роботи. До них належать *краєзнавчі музеї, регіональні науково-просвітницькі центри, краєзнавчі періодичні видання*.

Освітньо-виховні передбачають поглиблення шкільної краєзнавчої освіти і створюються передусім для організації позашкільної діяльності учнів. Об'єднують: *станції юних туристів, будинки школярів* тощо.

Другий тип організацій представлений значно ширше. Сюди належать **наукові, науково-дослідні, освітньо-наукові та статистичні** заклади. У процесі своєї професійної діяльності вони збирають значну кількість первинних фактів про регіон дослідження, що згодом можуть бути використані, як краєзнавчий матеріал, застосовують краєзнавчий підхід у підготовці фахівців, чи використовують дані краєзнавчих досліджень для вирішення практичних завдань. До наукових регіональних установ належать: *інститути академії наук України, наукові відділи заповідників та національних парків* тощо. Науково-дослідними організаціями є: *дослідні лабораторії підприємств та установ, гідрометеостанції, галузеві відділи контролю та моніторингу екологічної ситуації регіону (агрохімічні лабораторії, лабораторії контролю якості продуктів споживання)*. Освітньо-наукові організації це: *університети, академії, коледжі, ліцеї та училища*,

працівники яких займаються регіональними науковими дослідженнями. До статистичних закладів належать *регіональні відділення управління державної статистики*, а також *відділи інших державних установ, що готують та оприлюднюють статистичні звіти про свою роботу.*

2.

Громадські краєзнавчі організації досліджують рідний край на основі спільних інтересів їх учасників. Фінансування роботи здійснюється за власні кошти (на основі членських внесків) та шляхом спонсорської допомоги. Такі організації виникають на локальному рівні і включають 5-10 учасників або охоплюють великі регіони, є складно структуровані, чисельністю понад 1000 осіб. Вони відрізняються за сферами наукових інтересів, формами освітньо-виховної роботи та територією, яка досліджується.

Найпростішою формою громадської організації виступає **секція**. Формується при підприємствах чи установах, як первинне об'єднання працівників за інтересами, або ж є складовою частиною гуртка, чи іншої організації. Кількість учасників у секції зазвичай складає 5-10 чоловік. Очолює секцію керівник, який відповідає за ведення документації та організацію досліджень. Невелика кількість учасників секції дозволяє чітко координувати групову роботу і забезпечує її високу ефективність.

Гурток, порівняно із секцією, складніша за структурою та ширша за сферами наукових інтересів форма громадської краєзнавчої організації. Зазвичай налічує понад 10 учасників, які для кращої ефективності роботи можуть об'єднуватися в секції. Управлінську структуру гуртка формують керівник, його заступник, секретар та керівники секцій.

Клуб – автономна громадська організація, що може мати статус юридичної особи. Кількість учасників не обмежений, зазвичай складає 20-50 осіб. Клуб має свій статут та чітко визначені напрямки роботи. Очолює клуб керівник (голова, президент), що періодично обирається на відкритому засіданні клубу. Крім керівника до управлінської структури клубу входять заступники (їх кількість залежить від кількості напрямків діяльності клубу) та секретар. Клуби, що займаються туристичною діяльністю на відміну від гуртків та секцій можуть мати свою маршрутну кваліфікаційну комісію, що дозволяє вихід туристичній групі на категорійний маршрут і присвоює її учасникам відповідний кваліфікаційний рівень.

Товариство – організація, що включає значну кількість учасників (100-1000 і більше) та організовується на адміністративно-територіальних засадах (Всеукраїнська спілка краєзнавців, Подільське товариство природолюбів та природодослідників), на локальному рівні товариство представляють відділи та місцеві осередки. Керівник товариства обирається делегатами з місцевих осередків на загальних зборах (з'їздах), на зборах визначають також пріоритетні напрямки роботи та заходи щодо їх здійснення. В сфері спортивного туризму аналогом товариства є федерація.

Одна людина може бути учасником одночасно кількох різних громадських організацій. Так учасник туристичного клубу, спелеологічної секції може працювати у геологічному гуртку, що діє при вищому навчальному закладі, і бути дійсним членом Українського географічного товариства. Поєднання участі в кількох громадських організаціях зазвичай сприяє здійсненню краєзнавчої і туристичної діяльності.

3.

Краєзнавча робота державних та громадських організацій завжди була важливою складовою системи регіональних прикладних досліджень. Її результати формують первинну базу фактів про явища, які не виступають об'єктом статистичного обліку. Поряд з цим дані офіційної статистики також використовуються у краєзнавчій роботі.

До початку ХХ ст. у вітчизняних природничих науках краєзнавчі дослідження були провідним джерелом інформації. Краєзнавчі товариства, що виникали на базі наукових та навчальних центрів функціонували, як цілісна система збору, опрацювання та популяризації знань. Краєзнавство, як науково-освітнє явище стало чинником розвитку національної свідомості в Україні та сприяло становленню державності.

Фундатори української географії: С. Рудницький, В. Геринович та П. Тутковський активно займалися краєзнавчою роботою і пропагували створення краєзнавчих об'єднань. Із розвитком наукової сфери краєзнавчі дослідження поступово перейшли в статус аматорських, залишаючись невід'ємною частиною навчального процесу та туристичної роботи.

Метою краєзнавчих досліджень є всебічний опис об'єктів і явищ природи та економічної і соціальної сфери визначеного регіону (краю) для організації комфортних умов життєдіяльності населення, що тут проживає та освітньо-виховної роботи. До провідних напрямків краєзнавчих досліджень належать:

- **економічні:** оцінка природо-ресурсного потенціалу краю, визначення найефективніших напрямків розвитку господарства та способів оптимізації існуючої виробничої інфраструктури.

- **екологічні:** дослідження структури природних комплексів краю, їх біорізноманіття та особливостей взаємозв'язків між ними. Оцінка рівня антропогенного впливу на природні комплекси та визначення заходів щодо їх збереження і відновлення.

- **історичні:** визначення основних етапів розвитку природи і населення краю, а також його ролі в становленні України.

- **етнологічні:** дослідження етногенезу населення краю, особливостей його матеріальної і духовної культури. Походження мовних діалектів та топонімів, що характерні для території краю.

Крім польових та камеральних досліджень до форм наукової краєзнавчої роботи відносять: семінари, конференції, з'їзди та симпозиуми. Вони сприяють теоретизації результатів досліджень та самоутвердженню краєзнавства як науки. Висвітлення наукових подій і результатів краєзнавчих

досліджень у наукових збірниках та інших періодичних виданнях («Краєзнавство і туризм», «Українське Краєзнавство») є ефективним засобом їх популяризації.

Наукова діяльність краєзнавчих організацій спрямована передусім для потреб конкретного регіону і тому повинна стимулюватися на усіх організаційних рівнях.

4.

Освітній та виховний напрямки роботи краєзнавчих організацій не менш важливі ніж наукові дослідження, а іноді основні у їх сфері діяльності. Освітня робота спрямована на поглиблення та закріплення шкільних знань, якщо реалізується в учнівському середовищі, та розглядається як просвітництво, коли зорієнтована на широкі верстви населення. Виховний аспект діяльності краєзнавчих організацій реалізується в процесі ознайомлення населення з історією рідного краю, природою, суспільно-господарськими здобутками. Його результатами є формування позитивних рис особистості: патріотизм, толерантне ставлення до народів-сусідів, бережливість у відносинах з довкіллям та ініціативність у здійсненні власних краєзнавчих досліджень.

Просвітництво, як напрямок діяльності краєзнавчих організацій, можна простежити із середніх віків. Його здійснювали праобрази сучасних товариств – *братства*. На території України вони виникали, як реакція на політику колонізації та русифікації, використовували краєзнавчий підхід для ознайомлення населення з історією та географією батьківщини, як засіб активізації національного визвольного руху.

У кінці ХІХ та на початку ХХ ст. просвітницько-виховна діяльність на базі краєзнавства набуває значних масштабів. Її здійснюють ЗВО, краєзнавчі товариства та інші організації, шляхом випуску періодичних видань, збірників, прямої пропаганди та залучення до краєзнавчої роботи широких верств населення. Поєднання краєзнавчої та туристичної діяльності у 60-х рр. сприяло підвищенню ефективності виховного впливу.

З початку 90-х рр. розвиток краєзнавства став стратегічним напрямком у вихованні національної свідомості та духовності громадян України. У цей час реалізуються освітньо-виховні програми («моя земля – земля моїх батьків»). З ініціативи краєзнавчих організацій активізуються меморіальні заходи, зокрема виникають етнічні регіональні фестивалі, встановлюються пам'ятники героям України та визначним історичним подіям, виходять із друку краєзнавчі художньо-публіцистичні видання, та організуються телепроекти.

Форми здійснення освітньо-виховного впливу засобами краєзнавства, є більш різноманітними порівняно науковою діяльністю. До них належать:

1. Висвітлення краєзнавчої інформації в ЗМІ (електронні ресурси, теле- та радіопередачі, публікації в пресі);
2. Залучення населення до систематичної роботи краєзнавчої організації згідно її плану роботи;
3. Проведення краєзнавчих масових заходів (фестивалів, змагань);

4. Організація групових краєзнавчо-туристичних заходів (екскурсій, експедицій, походів).

Реалізація освітньої та виховної функцій краєзнавчої роботи не втрачає актуальності. Це найкращий засіб формування цілісного світогляду особистості, розвитку комунікативних здібностей та відповідального ставлення до виконання громадянських обов'язків. Досягнення краєзнавчої роботи та застосування краєзнавчого підходу в освіті сприяють удосконаленню форм, методів і засобів навчання, та підвищують результативність у формуванні знань.

5.

Практичне значення результатів краєзнавчої роботи державних та громадських організацій виявляється в таких аспектах: **прискорення галузевих досліджень, організація системи господарювання, територіальне планування, формування соціальної та етнічної регіональної політики.**

Інформація зібрана в процесі краєзнавчої роботи виступає первинним науковим базисом для галузевих наукових досліджень. Попереднє детальне ознайомлення з нею дозволяє суттєво заощадити кошти та час, а також коригувати програму таких досліджень. Особливого значення результати краєзнавчих досліджень набувають у тих випадках коли відсутня система моніторингу та офіційні статистичні дані про динаміку досліджуваних явищ у минулому.

Організація системи господарювання на певній території з урахуванням народних традицій підвищує ефективність реалізації принципів концепції «збалансованого розвитку». Це пояснюється історичною виправданістю традиційних способів природокористування, які відповідають принципам екологічної безпеки, ресурсвідтворення, ландшафтної відповідності. Для прикладу: на відміну від сучасної системи сільського господарства, яка за пів століття призвела до сильної деградації ґрунтового покриву, традиційне сільське господарство розвивалося на тих самих територія впродовж тисячоліть без суттєвого виснаження земель. Вивчення вказаних традицій є важливим засобом оптимізації господарства.

Пошуки корисних копалин стають більш ефективними з використанням результатів краєзнавчої роботи. Так аналіз народних промислів, історичних подій, місцевих топонімів дозволяє виявити родовища, рудо прояви чи умови залягання ресурсів.

Сучасна територіально-адміністративна структура держави має суттєві недоліки, оскільки слабо враховує регіональні історичні, природні, етнічні, культурні та соціальні особливості. Історико-географічний підхід, який є провідним у краєзнавстві, дозволяє вирішити вказані проблеми значно ефективніше.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Браславська О.В., Рожі І.Г. Краєзнавство і туризм. Навчальний посібник. Умань : ВПЦ «Візаві», 2022. 307 с.
2. Доценко А.І. Туристичне краєзнавство : Навчальний посібник. К. : Університет «Україна», 2021, 127 с.
3. Жванко Л.М. Краєзнавство. Конспект лекцій. Харків : ХНАМ, 2020. 163 с.
4. Кузьма-Качур М.І., Горват М.В. Основи краєзнавства. Навч. посібник. К. : Вид. Ліра, 2017. 256 с.
5. Попович С. Туристичне краєзнавство : генеза, методологія, завдання. *Краєзнавство*. 2015. № 3-4. С. 110-123. URL : <http://nbuv.gov.ua/UJRN/kraeznavstvo>
6. Філоненко І.М. Краєзнавство і туризм : курс лекцій. Ніжин, 2020. 213 с.

Додаткова

1. Крачило М.П. Краєзнавство і туризм. К. : Вища школа, 1994. 190 с.
2. Любіцева О., Кочеткова І. Туристичне краєзнавство : сутність, методи, значення. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв*. Серія: Туризм. 2021. Т. 4, № 2. С. 138-148.
3. Обозний В.В. Краєзнавство : Навчальний посібник-практикум. К. : ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1997. 265 с.
4. Пархоменко І. Теоретичні засади історико-краєзнавчої роботи в системі позашкільної освіти. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 2018, № 2 (76) С. 35-44.
5. Тімець О.В. Краєзнавство і туризм. К. : Знання, 1999. 120 с.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

І Рівень

1. До державних науково-просвітницьких організацій належить:
А. Музей; Б. Відділ статистики; В. Гурток; Г. Центр дитячої творчості.
2. Громадська організація, яка охоплює найбільшу кількість учасників:
А. Секція; Б. Гурток; В. Клуб; Г. Товариство.
3. Активний розвиток краєзнавства у 20-рр. ХХ ст. обумовлений:
А. Потребами освіти; Б. Занепадом науки;
В. Економічною ефективністю досліджень; Г. Зацікавленістю населення.
4. Аспектом практичної реалізації краєзнавчих досліджень є:
А. Виховання патріотизму; Б. Територіальне планування;
В. Удосконалення методів досліджень; Г. Збір фактичної інформації

II Рівень

5. Клуб це –

6. Форми освітньо-виховного впливу засобами краєзнавства, є:

III Рівень

7. Який із напрямків краєзнавчих досліджень найважливіший для географа?

РОЗДІЛ II. ТУРИЗМ

ТЕМА 6. ТУРИЗМ В ОСВІТНІЙ РОБОТІ

План

1. Туризм, як явище.
2. Класифікація видів туризму.
3. Форми туристичної діяльності.
4. Функції туристичної роботи у закладах освіти.

1.

Туристична робота має багато проявів та напрямків, оскільки нею займаються спеціалісти з різних галузей науки. Відповідно, не існує єдиного визначення даного поняття, яке б включало усі його аспекти. У законі України дається таке офіційне визначення:

Туризм – це один із видів активного відпочинку, що здійснюється в процесі подорожі у вільний від трудової діяльності час протягом якої відбувається духовний, культурний, соціальний розвиток особистості та задоволення її рекреаційних потреб (так як він поєднує різні види рекреаційної діяльності: оздоровлення, пізнання, відновлення виробничих сил), і є складовою частиною охорони здоров'я та фізичної культури.

До туристів відносять всіх осіб, які тимчасово й добровільно змінили місце проживання на термін більш 24 години з будь-якою метою, крім діяльності, що оплачується в місці тимчасового проживання.

Спортивний туризм також не задовольняє таке визначення, оскільки ця діяльність потребує систематичних тренувань та участі у змаганнях, без обов'язкового здійснення подорожі у класичному розумінні.

Організація походів, передбачає ведення певних спостережень, опрацювання та створення картографічних творів, збір краєзнавчої інформації, що у підсумку можна розглядати як наукову роботу, а це уже форма трудової діяльності (експедиційна робота).

З погляду економічної науки, суб'єкти туризму можуть не лише займатися туризмом на добровільних засадах, а й надавати платні послуги, що буде їх основною економічною діяльністю (комерційний туризм).

Туристична робота у школі є засобом організації навчального та виховного впливу і може застосовуватись при викладанні практично кожної дисципліни.

Такі протиріччя не дозволяють розглядати туризм, як єдиний об'єкт дослідження певної науки та виводять його за межі простої практичної діяльності.

2.

Значна різноманітність видів туризму та форм здійснення туристичної діяльності зумовлюють необхідність виокремлення груп, за якими зручно його класифікувати:

- за метою організації розрізняють:

1. Спортивний туризм має за мету спортивне удосконалення в долатті природних перешкод. Це означає удосконалення всього комплексу знань, умінь і навичок, фізичної підготовки, необхідних для безпечного пересування людини по місцевості. Для реалізації спортивної мети здійснюють подорожі, насичені природними перешкодами, що дає змогу класифікувати їх як спортивні походи. За участь у спортивних походах можуть присуджуватися спортивні розряди звання.

2. Пізнавальний туризм проводиться з метою розширення знань та уявлень щодо тих чи інших об'єктів, пам'яток соціального та природного змісту.

3. Діловий туризм передбачає здійснення турів, в процесі яких вирішуються комерційні справи: подорожі на конференції, симпозіуми, виставки тощо. Особливим різновидом є корпоративні тури, що здійснюються для релаксації та емоційного зближення робочого колективу.

4. Релігійний туризм це здійснення подорожі віруючими по святих місцях.

5. Зелений туризм має на меті прилучити жителів міст до відпочинку у екологічно-чистому районі сільської місцевості. Такі подорожі в основному здійснюються сім'ями. Позитивні сторони цих подорожей: чисте повітря, розміреність та неспішність життя тощо.

6. Рекреаційний туризм це відновлення фізичних й психічних сил людини засобами туризму. Це туризм активного відпочинку оздоровлень, тому його часто називають оздоровчим.

7. Реабілітаційний туризм має цільову функцію – лікування визначених захворювань засобами туризму. При цьому використовуються необхідні кліматичні умови різних місць перебування туристів, цілющі джерела, дозоване навантаження на прогулянках, тощо.

8. Професійно-прикладний туризм має за мету удосконалення професійних знань, умінь, навичок засобами туризму. Наприклад, для геологів, географів, військових певних спеціальностей й інших професій удосконалення в подоланні природних перешкод в умовах професійної діяльності досягається спеціальним тренуванням в туристичних походах.

- за характером туристичного маршруту: рівнинний, гірський, водний, спелео, повітряний, космічний, змішаний;

- залежно від засобів пересування: пішохідний, лижний, кінний, автомобільний, велосипедний, водний, автобусний, залізничний, авіаційний, комбінований;

- за місцем проведення подорожі розрізняють туризм внутрішній (національний) та зовнішній (міжнародний);

- **за діяльністю** – туризм з активними (веслові судна, плоти, катамарани, велосипеди та інші) і пасивними (морські та річкові круїзи, подорожі на автобусах, яхтах, тощо) засобами пересування;

- **за способом організації подорожі**: комерційний, самодіяльний, стихійний.

Шкільна краєзнавчо-туристична діяльність за метою організації практично повністю реалізується в межах спортивного та пізнавального напрямків; за характером маршруту включає рівнинний, гірський, водний, спелео-, та змішаний напрямки; за способом пересування – пішохідний, лижний, велосипедний, водний, автобусний, комбінований; виступає як активний самодіяльний процес не обмежений за місцем проведення.

3.

Залежно від змісту і напрямів роботи перед учасниками туристичного заходу формулюється мета. Вона передбачає ознайомлення на місці з районом подорожі, пошуково-дослідницькі роботи, фізичний та інтелектуальний розвиток, спортивне вдосконалення, здоровий відпочинок тощо. Виходячи з мети, визначають конкретні завдання. Вони можуть бути різними, залежно від віку та фізичної підготовки учасників, складності й тривалості туристичного заходу, фінансових можливостей, забезпеченості належним спорядженням та інших умов. Вказані особливості визначають певні форми організації туристичної діяльності. Найбільш поширені: прогулянка, екскурсія, похід, естафета, змагання, експедиції.

Прогулянка – найпростіша форма туристично-краєзнавчої роботи. Вона не потребує попередньої підготовки, особливих витрат і спеціального туристського спорядження. Прогулянки найчастіше проводять з учнями молодших класів.

Екскурсія – форма туристично-краєзнавчої роботи, перед якою ставиться мета закріпити знання, здобуті на уроках. Екскурсії охоплюють учнів усіх класів, їх проводять протягом навчального року. Особливе місце вони займають у шкільних програмах з географії.

Похід – передбачає подолання маршруту за чітко встановленими спортивними вимогами. Тривалість не менше 24 годин. На відміну від екскурсії, відсутній поділ маршруту на переходи та пункти спостереження (дослідження). Виник, як форма спортивного туризму, з певними відмінностями використовується у релігійному, рекреаційному, оздоровчому, реабілітаційному та професійно-прикладному. Походи поділяються за рівнем складності та способами пересування.

Естафета – передбачає проходження маршруту або вивчення певного району кількома групами, які на певних відрізках маршруту змінюють одна одну. Завчасно трасу туристської подорожі поділяють на ділянки. Пройшовши свою ділянку і виконавши поставлені перед нею завдання, туристська група передає естафету наступній. Характерна для спортивного, ділового та професійно-прикладного напрямків туризму.

Змагання – мають на меті обмін досвідом і визначення рівня досконалості володіння технікою туризму між різними колективами (чи особами). Здійснюються як туристичне багатоборство, спортивне орієнтування та огляд художньої самодіяльності. Змагання найбільш характерні для спортивного туризму.

Експедиція – форма наукової або туристично-краєзнавчої роботи, яка обов'язково передбачає дослідження. Відсутні чіткі вимоги до тривалості, протяжності маршруту та кількості учасників. У базовій формі не використовуються в туризмі. Значного поширення набули в шкільній туристично-краєзнавчій роботі. Добре спланована шкільна краєзнавча експедиція сприяє активному здобуванню нових, а також поглибленню вже набутих знань і застосуванню їх у практичній діяльності.

Усі вказані форми організації туристичної діяльності застосовуються в шкільній туристично-краєзнавчій роботі. Найчастіше використовуються екскурсії, походи та змагання.

4.

Туристична діяльність у школі виконує низку важливих функцій, що пов'язані з реалізацією навчально-виховного процесу.

Оздоровча функція. Туристична діяльність пов'язана з переминою місць, організовується не залежно від погоди і ставить перед людиною різноманітні вимоги. Одночасно діють три важливі чинники: чергування оточуючого середовища, кліматичних умов і видів діяльності. Світ природи пропонує особистості низку найважливіших функцій, які може виконувати взаємодія людини з довкіллям: психотерапевтична, реабілітаційна, естетична, пізнавальна. Оздоровча функція туризму спрямована на використання природних, об'єктів з метою позитивного впливу на організм особистості. Сучасні досягнення науки і техніки все більше дозволяють звільнитись людині від фізичних навантажень в результаті чого різко зменшується рухома активність людей. Такий недолік потрібно ліквідувати штучно, за рахунок фізичних вправ. Найбільш доступними для всіх людей є гігієнічна гімнастика, прогулянка, екскурсія, походи. На відміну від всіх видів спорту, в туризмі фізичні навантаження, хоча і можуть бути в загальному високими, цілком посилені за рахунок того, що розподілені на багато годин та днів.

Регулярна туристична діяльність і участь в туристичних змаганнях є ефективною компенсацією праці, викликають у людини радість життя, служать загартуванням і збільшують фізичну життєдіяльність організму.

Виховна функція туризму. Реалізується на основі ознайомлення з історичним минулим і сьогоденням рідного краю і батьківщини, сприяє патріотичному вихованню. Особливо важливе виховне значення туризму полягає в організації дозвілля для молоді, формування здорового способу життя.

Основними формами туризму є подорожі, екскурсії, походи, змагання. Найбільший виховний вплив здійснюється в процесі походів, оскільки вони проводяться більшою частиною колективом, коли кожний залежить від

іншого і в обов'язковому порядку вимагається тактовність, толерантність, уважне ставлення один до одного, коли особисті інтереси не можна ставити вище інтересів колективу. Все це сприяє формуванню таких рис характеру як воля, витримка, самостійність, рішучість і готовність прийти на допомогу. Успіх виховання залежить від того, наскільки глибокими були переживання і наскільки велика ступінь складності в даному туристському поході.

Освітня та пізнавальна функції. Під час подорожей і походів, як по рідній землі, так і в інших країнах, туристи знайомляться з країною, її людьми, їх життям і національною культурою. Вони розширюють і поглиблюють свої знання в області ботаніки, зоології, географії, геології, метеорології і астрономії, сільського і лісового господарств, історії і культури.

Правильно організована подорож або похід вносить важливий внесок в розвиток загальноосвітньої підготовки. Завдяки постійному переміщенню по місцевості, вмінню користуватися картою і компасом, активній участі в туристичних змаганнях розширюють кругозір кожного учасника туристичного заходу.

Туризм надає велику допомогу у вивченні історії і формуванні світогляду, привчає до активного захисту природних і культурних багатств.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Браславська О.В., Рожі І.Г. Краєзнавство і туризм. Навчальний посібник. Умань : ВПЦ «Візаві», 2022. 307 с.
2. Доценко А.І. Туристичне краєзнавство : Навчальний посібник. К. : Університет «Україна», 2021, 127 с.
3. Попович С. Туристичне краєзнавство : генеза, методологія, завдання. *Краєзнавство*. 2015. № 3-4. С. 110-123. URL : <http://nbuv.gov.ua/UJRN/kraeznavstvo>
4. Філоненко І.М. Краєзнавство і туризм : курс лекцій. Ніжин, 2020. 213 с.

Додаткова

1. Абрамов В.В. Спортивний туризм : підруч. для студ. спец. «Туризм», «Менеджмент організацій». Х. : ХНАМГ, 2011. 367 с.
2. Гришко С.В., Непша Я.Ю. Навчальні екскурсії як форма організації навчально-виховного процесу при вивченні географії. *Володимир-Волинський педагогічний коледж ім. А.Ю. Кримського : минушина, сучасність, майбуття* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 80-річчю освітнього закладу (м. Володимир-Волинський, 28 листопада 2019 р.). Луцьк : Вежа-Друк, 2019. С. 332-334.
3. Крачило М.П. Краєзнавство і туризм. К. : Вища школа, 1994. 190 с.
4. Тімець О.В. Краєзнавство і туризм. К. : Знання, 1999. 120 с.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

I Рівень

- 1. Принцип виокремлення ділового напрямку туризму:**
А. За метою організації; Б. За характером маршруту;
В. За місцем проведення подорожі. Г. Залежно від засобу пересування.

- 2. Напрямок туризму що здійснюється на громадських засадах:**
А. Спортивний; Б. Зелений;
В. Діловий; Г. Рекреаційний.

- 3. Форма туристичної діяльності, яка не передбачає попередньої підготовки:**
А. Прогулянка; Б. Експедиція;
В. Похід; Г. Екскурсія.

- 4. Яка з функцій туристичної роботи найкраще реалізовується у процесі експедиції:**
А. Освітня; Б. Оздоровча;
В. Виховна; Г. Прикладна.

II Рівень

- 5. Основні підходи до класифікації напрямків туристичної діяльності:**

- 6. Сакральний туризм – ...**

III Рівень

- 7. Яка з наведених класифікацій напрямків туристичної діяльності має найменше недоліків?**

ТЕМА 7. НАПРЯМКИ ТУРИСТИЧНОЇ РОБОТИ

План

1. Принципи організації і структура спортивного туризму.
2. Пішохідний туризм.
3. Гірський туризм.
4. Спелеотуризм.
5. Водний туризм.
6. Інші види спортивного туризму.

1.

Спортивний туризм має тривалу історію розвитку у нашій державі, завдяки чому набув значної популярності та отримав визнання в спортивній і освітній діяльності. Він чітко структурований за напрямками та формами організації. Добре розроблені вимоги його здійснення. Спортивний туризм у порівнянні з іншими видами має найкращі перспективи, щодо реалізації на самодіяльному рівні та в умовах школи.

Мета спортивного туризму – подолання перешкод в процесі «підкорення» природних об'єктів (вершин, печер, річок). Перешкоди поділяються за рівнем (категорією) складності. Залежно від виду спортивного туризму вони можуть бути **типовими** (подібні для декількох видів: схили, прямовисні уступи, водотоки), **індивідуальними** (характерні лише для одного виду: *бочки* у водному, *сифони* у спелеотуризмі) або **унікальними** (топологічні об'єкти, що є еталоном у певному виді туризму: вершина К-2, водоспад «Пробій»). Подолання перешкод у встановленому порядку є підставою для присвоєння *спортивно-туристичного звання*.

Напрямки спортивного туризму розрізняють за способом та умовами руху (рис. 7.1).

Рис. 7.1. Структура спортивного туризму

Основу вітчизняного спортивного туризму складають 6 «традиційних» видів: пішохідний, гірський, водний, велосипедний, лижний та спелеотуризм.

Для них чітко систематизовані типи природних перешкод, розроблені еталонні маршрути, визначені критерії залікових заходів. Вони добре забезпечені фахівцями (судді, керівники походів), високого рівня кваліфікації. Розвиваються на базі державних та громадських організацій в усіх обласних центрах. Завдяки кадровому забезпеченню та ефективності освітньо-виховного впливу набули значного поширення в системі шкільної краєзнавчо-туристичної роботи.

До спортивного туризму також належать *вітрильний туризм* що розвивається в умовах відкритого моря, *мотоциклетний і автомобільний* передбачають подолання довгих дистанцій на суходолі та *повітряний*, наймолодший, що перебуває на стадії становлення. Вказані види практично не використовуються у шкільній роботі.

Спортивний туризм передбачає дві основні форми організації діяльності: *походи* та *змагання* з техніки відповідного виду туризму. Участь в змаганнях дозволяє отримати спортивне звання (чи розряд), досвід походів необхідний для його підтвердження та дозволяє поєднувати спортивну діяльність з освітньо-виховною.

Сучасному розвитку спортивного туризму в Україні сприяє система закладів зі спортивного туризму, до яких належать: спортивно-туристичні секції на підприємствах та установах, туристичні клуби, районні та обласні відділи туризму, будинки дитячої творчості, федерації спортивного туризму тощо. Важливе місце належить також міжнародній співпраці організацій та проведення заходів за кордоном.

2.

Пішохідний туризм передбачає подолання значних відстаней у рівнинних чи гірських місцевостях. Рух ускладнюють природні перешкоди: стрімкі схили, заліснені та заболочені місцевості, водотоки та прямовисні уступи.

Основним способом пересування є рух пішки. Техніка руху полягає у виробленні найраціональнішої і найлегшої ходи. При русі по рівнинній місцевості ногу ставлять спочатку на п'яту, потім переходять на всю ступню, обидві супні ставлять паралельно одна одній. Маса тіла з однієї ноги на другу переносять плавно.

Значною перешкодою в пішохідному туризмі виступають схили. При сповільненому русі на підйомах ногу ставлять на всю ступню. На спусках, особливо на крутих схилах, йдуть на ледь зігнутих ногах, трохи відкинувши назад корпус. Таке положення тіла зменшує затрату зусиль і полегшує спуск. Підйом на крутий схил долають не в «лоб», а «серпантином», поперемінно правим та лівим боком до схилу, поступово набираючи висоту.

Особливої обережності вимагають ділянки маршруту, що пролягають впоперек стрімкого схилу де виникає небезпека зриву. Для подолання складних схилів у поперек (*траверсом*) застосовується страхувальні перила. Перший учасник групи проходить цю ділянку користуючись «командною страховкою», роль якої відіграє мотузка, що одним кінцем кріпиться до

учасника і проходить через кілька додаткових точок опори (точками опори можуть бути – дерева, які ростуть на скелі, вбиті скельні крюки тощо). Після прокладання перил переправу здійснюють усі інші учасники. Під час проходження ступня ноги, розміщеної вище, ставиться на всю підошву поперек схилу, а ступня другої повертається носком на певний кут донизу. Останній учасник знімає перила з точок опори.

У густих лісових заростях темп руху знижується. Група рухається у колону по одному. Обережно просуваючись уперед, учасник, що йде попереду притримує гілки, щоб вони не завдали травми тому, хто йде позаду. Рух у густому лісі може сповільнюватися внаслідок зустрічі на шляху завалів і буреломів. Такі місця найкраще обминати.

Долаючи заболочені ділянки, спочатку розвідують шлях, випробовуючи і промірюючи сумнівні місця жердинами завдовжки 2-3 м. Пересуваються повільно та обережно, користуючись купинами і корінням низькорослих поодиноких дерев і кущів, для того щоб мати порівняно тверду опору при пересуванні.

У малонаселених і слабо обжитих районах значні труднощі створюють водотоки. Найпоширенішими способами їх подолання є:

1. Переправа через річку вброд. Для переправи вибирають порівняно мілке місце з твердим дном. Переправляються обов'язково у взутті, обережно ступаючи, щоб не потрапити у вимоїни чи ями. Переправи можуть бути одиночними та груповими. У випадку неглибокої річки з сильною течією застосовують такі види групових переправ: попарно, стінка та таджицький спосіб переправи.

Переправа попарно. Учасники повертаються обличчям один до одного, тримаються за лямки рюкзака напарника і рухаються боком до берега. При цьому фізично слабший учасник стає вище по течії і опирається на свого сусіда. Рух відбувається повільно невеликими бічними кроками.

Переправа стінкою. Учасники шикуються у шеренгу по 3-4 чоловіки і рухаються уперек течії. Вони тримаються за дальні лямки рюкзаків сусідів, що забезпечує добру стійкість групи. Рух всіх учасників повинен відбуватися одночасно, щоб не порушувалася структура шеренги. Перевагою такої переправи є досить надійний і швидкий рух при координації дій. Недолік проявляється у відсутності надійного страхування мотузкою.

Таджицький спосіб переправи. Учасники стають у коло обличчям до його центру. Руками через плечі беруться за дальні лямки рюкзаків сусідів, опираються на плечі один-одного і трохи нахилиються до центру кола. Після цього коло починає рухатися повільно обертаючись проти течії, ближньою до протилежного берега стороною.

2. Переправа за допомогою перил. У разі сильної течії та значної глибини організують страхування, натягуючи на трасі переправи вище за течією поручні з мотузки. На переправах через бурхливі гірські пороги надійне страхування забезпечує зачеплена на карабін-гачок грудна обв'язка, що легко переміщується вздовж поручнів. Останній учасник знімає перила і,

використовуючи їх як командну страховку, переходить убрід на протилежний берег.

3. Навісна переправа. Застосовується у випадку великої глибини водойми та відсутності навиків з плавання у більшості учасників групи (або небажання керівника ризикувати, коли група складається з школярів). Перила натягують на висоті 1,5-2 м над водою. Учасники переправляються вздовж поручнів за допомогою страховальної системи, в положенні горизонтально до поверхні води.

Пішохідний вид туризму не передбачає тривалих вертикальних підйомів та спусків. Однак є випадки коли застосування елементів скелелазіння стає необхідним.

Скельний підйом здійснюється спочатку найдосвідченішим учасником при організації самостійного чи одночасного страхування. На вершині закріплюється основна мотузка, що дозволяє іншим учасникам за допомогою спорядження (затискачів мотузки та страховальних систем), безпечно піднятися без значного фізичного навантаження.

Для спуску зі скельних ділянок у пішохідному туризмі найчастіше застосовують вертикальні перила (*дюльфер*). Це техніка двох мотузок. Одна з них відіграє роль основної, до якої прикріплюється гальмівний пристрій (вісімка чи затискач мотузки), що входить до обладнання бесідки страховальної системи. Друга мотузка відіграє роль страховки і кріпиться вільним кінцем до грудної обв'язки. Такий спосіб забезпечує швидкий і надійний спуск. Вказані способи долавання вертикальних перешкод (та описаний вище траверс із перилами) потребують перенесення значної кількості спорядження, яке виступає додатковою вагою, тому при організації простих піших походів їх уникають. Однак у складних походах та змаганнях наявність скельного спорядження та подолання з його допомогою вертикальних перешкод обов'язкова умова.

В Україні даний вид туризму є найбільш поширеним та розвиненим завдяки простоті та можливостям реалізації. Техніка пішохідного туризму є основою розвитку туризму в школі оскільки він вважається найбільш травматично-безпечним.

3.

Гірський туризм (альпінізм) у багатьох деталях схожий до пішохідного. Це насамперед стосується способів подолання водних перешкод та основних принципів руху. Однак тривале перебування у межах багаторічних снігів або льодовиків (рис. 7.2) , а також довгі виснажливі підйоми по вертикальних скелях вимагають спеціального спорядження та значної фізичної підготовки. Обов'язковими елементами спорядження виступають шолом (небезпека постійних осипів на підйомах), окуляри із захисними фільтрами (небезпека осліплення сонячними променями, що відбиваються снігом), а також льодове спорядження (льодоруби, кішки, льодові крюки).

Рис. 7.2. Рух по льодовому схилу

Розпорядок дня гірської подорожі звичайно зміщується на 1-4 години порівняно з розпорядком пішохідного. Це, передусім, пов'язано з тим, що вночі завдяки замерзанню, рухоме каміння закріплюється і, рух безпечний доки сонце його не нагріло. Удень також збільшується водність в гірських річках внаслідок танення снігу та льоду, що ускладнює їх подолання.

Проходження гірських маршрутів передбачає обов'язкове страхування у русі за допомогою альпенштоків чи льодорубів. Рух по льодових схилах узагалі не можливий без льодоруба. При організації підйому за допомогою льодорубів необхідно слідкувати, щоб їх вістря входили у лід на відстані не менше 60 см один від одного, бо утворені внаслідок цього тріщини можуть спричинити обвал льодової маси. При русі групи, у льоду часто викопують сходинки, що покращує безпеку руху.

Між ступнями ніг потрібно зберігати дистанцію в 20-30 см, щоб не чіплялись за кріплення кішок. Небезпеку може створювати сніг, що налипає знизу до кішок, тому його постійно знімають ручкою льодоруба.

На крутих схилах та осипах, при загрозі каменепадів, не припустиме вертикальне розміщення туристів у одну лінію. В умовах льодового схилу – виключно у колоні по одному або застосовують **зв'язки**: 2-3 учасники кріпляться один до одного мотузками, що забезпечує додаткове (одночасне) страхування. Як правило, учасники ідуть один за одним на відстані 6-10 м. Останній у зв'язці – несе 1-2 кільця мотузки, що дозволяє перестрибнути тріщину, розщілину чи пом'якшити ривок при падінні направляючого. При застосуванні одночасного страхування необхідні підвищена увага та спостереження за рухом товариша, щоб встигнути при зриві прийняти заходи по затриманню. У випадку зриву точкою організації страховки часто виступає льодоруб встромлений ручкою у лід.

4.

Спелеотуризм за складністю не поступається альпінізму. Передбачає проходження підземних порожнин, які виникли у результаті природних карстових процесів (печери) чи діяльності людини (штольні, шахти). Розрізняють два типи порожнин, що відрізняються за будовою і відповідно складністю проходження: горизонтальні та вертикальні.

Основні труднощі руху тут обумовлюють: обмеженість простору, відсутність освітлення, обводненість та висока вологість повітря, наявність лабіринтів, глибокі вертикальні спуски (рис. 7.3) тощо.

У замкненому просторі виникає певний емоційний дискомфорт, що пов'язаний з обмеженням рухів. У початківців при цьому може виникати відчуття паніки та бажання рухатися якнайшвидше це часто сприяє застряганню у вузьких місцях або відбуваються зриви та падіння. У деяких людей може проявитися психологічне явище – **клаустрофобія**, що виявляється у задиханні після кількоххвилинного перебування у печері.

При русі у вузьких місцях необхідно максимально використовувати усі частини тіла (особливо лікті та коліна), при цьому зважувати кожен рух. Одна рука у таких випадках завжди повинна бути витягнутою вперед, а інша залежно від ситуації може використовуватись як опора вище або нижче плечового поясу. За наявності крутого повороту потрібно повертатись обличчям до нього. У випадку застрягання спочатку потрібно заспокоїтись та розслабитись. Після цього спробувати перегрупувати суглоби плечового поясу і на максимальному видиху подолати 2-3 см. Такий прийом повторити кілька разів до виходу у ширше місце. Додаткові незручності у вузьких місцях можуть бути створені одягом (закочування та сповзання), тому найкраще при організації спелеомаршрутів одягати комбінезон.

У печерах зазвичай спостерігається висока відносна вологість (близько 100%), що перешкоджає висиханню мокрого одягу і при тривалих зупинках виникає небезпека переохолодження.

Рис. 7.3. Вертикальний спуск у печеру

Водними перешкодами у печерах можуть виступати:

- водоспади при горизонтальних спусках та підйомах, уникнення яких можливе при встановленні відтяжок для мотузки;
- озера які потрібно долати вбрід або вплав (для цього необхідний гідрокостюм);
- **сифони** (повністю затоплена ділянка ходу), для проходження яких необхідне спорядження для підводного плавання.

Спелеомаршрути передбачають подолання вузьких щілиноподібних ходів на значній висоті над їх дном (*розпори*). Розрізняють кілька способів руху. Якщо хід не широкий, тоді ногами опираються на одну із стінок а спиною і руками на протилежну, повільно та по чергово переміщуючи ноги і тулуб можна безпечно рухатися без великих фізичних зусиль. Рух **маятником** передбачає впирання на протилежні стінки колін і стоп ніг та передпліч рук, при цьому шляхом розтискання можна утримувати вагу тіла, а по чергово переставляючи передпліччя та ноги досить швидко рухатись (такий рух є доволі складним і тому недопустимий для новачків).

Вертикальні спуски організують за допомогою *техніки однієї мотузки*, яку закріплюють у багатьох точках спірально вздовж спуску чи за допомогою відтяжок. Постійна вологість та забруднення спорядження глиною створюють додаткові умови ризику при використанні спеціального спорядження.

Великих неприємностей у печерах, як і в горах, завдають каменепади, тому при команді «камінь» усі, хто знаходяться нижче, повинні притиснутись до стін, заховатися під карнизи або у бокові ходи.

У окремих печерах накопичуються отруйні гази. Вони важчі за повітря і тому концентруються у пониженнях. При ускладненні дихання чи виникненні запаморочення без суттєвих навантажень необхідно покинути ділянку печери тримаючись якомога вище над підлогою.

5.

Водний туризм спрямований на подолання водних об'єктів (найчастіше річок), за допомогою спеціальних туристичних плавзасобів, без застосування технічних пристроїв (двигуна). Вони відрізняються стійкістю, маневреністю, посадкою та швидкістю. Відповідно об'єкти, що створюють перешкоди для одного типу плавзасобу можуть ігноруватися іншим (пороги і водоспади висотою 0,5 м, які важко проходити на каяку чи байдарці, легко проходяться на катамарані навіть початківцями.

Управління плавзасобом потребує дотримання певних принципів. Темп веслування встановлює передній весляр (веслярі на катамарані), а керує плавзасобом капітан. Під час руху членам екіпажу не можна вставати, при швидкій течії різко гальмувати, підходити впритул до іншого плавзасобу. Останні повинні рухатись так, щоб капітан кожного з них зберігав візуальний чи звуковий контакт з керівником походу, для попередження про вимушену зупинку. Відставання у водній подорожі, як і в пішій, неприпустиме.

Замикаючим у колоні повинен бути заступник керівника групи. В його плавзасобі знаходиться і ремонтний набір.

Для управління туристичним плавзасобом потрібна швидкість. Перед перешкодою інтенсивність гребків зростає, щоб плавзасіб краще піддавався управлінню. При проходженні складних перешкод, їх попередньо уважно оглядають з берега, для визначення деталей маневрування.

Основними природними перешкодами у водному туризмі є:

- **відмілини** – ознаками яких є: дрібні брижі, безладна хвиля. На відмілинах треба остерігатися гострого каміння чи скла. Плавзасоби шикуються в одну лінію з дистанцією в один-два корпуси, попереду керівник, інші йдуть по його «сліду». Потрапляючи на мілину капітан катамарану дає команду і учасники сходять з катамарану, розвантажуючи його. При потребі, можна його пронести кілька метрів або транспортувати за допомогою мотузки Повернувшись у глибокий потік, учасники знову сідають на катамаран;

- **перекати** – як і відмілини, характеризуються зменшенням глибини русла внаслідок накопичення уламкового матеріалу. Найчастіше утворюються на виході з меандри або нижче впадання притоки. У період межені непрохідні для габаритних плавзасобів (плоти, багатомісні катамарани). Найбільш мілке місце – *гребінь перекату*, за яким, як правило, починається глибина. Лінію руху на перекаті керівник обирає по темнішому кольору води між мілинами (*корито*);

- **пороги** – місця виходу корінних порід, стійких до руслової ерозії. На порогах плавзасіб потрібно скеровувати у місце, де струмені води сходяться, утворюючи правильний трикутник, звернений вершиною вниз (рис. 7.4). Через складні пороги судно проводять страхувальною мотузкою з берега;

Рис. 7.4. Долання порогів.

- **водоспади** – проходження яких є одним з найскладніших елементів у водних походах. У походах низької складності їх зазвичай уникають переносючи плавзасоби берегом. У походах III категорії і вище, а також на туристичних змаганнях, подолання водоспаду необхідне для присвоєння туристичного звання. Перед проходженням необхідно уважно вивчити його особливості для вибору найбільш вирівняного маршруту та уникнення попадання в «*бочку*». При цьому на берегах обов'язково обладнують страхувальні системи, а у підніжжі водоспаду чергує плавзасіб із рятувальною командою.

- «**бочки**» – водні вири, що утворюються в підніжжі водоспаду, або великого порогу внаслідок швидкого руху основного струменя в придонній частині та компенсаційного руху поверхневого шару у зворотному напрямку. При попаданні у велику «*бочку*» туристу дуже складно вийти без сторонньої допомоги. Для самостійного подолання необхідно покинути плавзасіб, зануритись до дна і, досягнувши основного струменя води, якнайдалі проплисти під водою.

- «**котел**» (казан) – каскад порогів та водоспадів з «*бочками*» на короткому відтинку русла. Виникає у місці виходу стійких порід, чи тектонічних зміщень. Проходяться лише у походах високої категорії складності чи під час змагань з обов'язковою організацією страхування.

При розділі річки на декілька рукавів утворюються невеликі острівки. Йти рекомендується по найбільш багатоводному рукаву, з сильною течією, точно по сліду тих, що йдуть попереду, уважно вдивляючись у воду та обходячи каміння.

Поромну переправу або підвісний міст треба проходити біля найвищого берега. Ні в якому разі не можна хапатися за трос, тому що течія почне розвертати байдарку чи катамаран і може їх перекинути.

На судноплавних річках, треба йти ближче до берега, не захаращуючи головний *фарватер* ріки. Під мостом на таких водних об'єктах проходять у визначеному ромбом або квадратом місці.

6.

Крім зазначених в умовах школи отримали значний розвиток велосипедний та лижний напрямки спортивного туризму. За принципами руху та природними перешкодами вони близькі до пішохідного туризму. Основні відмінності виявляються в навиках керування відповідними транспортними засобами.

Велосипедний туризм – передбачає подолання значних відстаней (понад 50 км/день) при русі шляхами із різним типом покриття. Може здійснюватись в межах рівнинних та гірських місцевостей.

Техніка руху включає утримування рівноваги та маневрування. Найскладнішими її прийомами є: підйом та спуск на крутих схилах, поворот та розворот в обмеженому просторі, різка зупинка, утримування рівноваги при подолання перешкод. Специфічними природними перешкодами виступають: нерівності шляху (рови, ями, погорбкованість) відсутність

твердого покриття, вузький коридор руху, що ускладнює керування та маневрування велосипедом, а також колючі предмети на шляху, які можуть призвести до пошкоджень велосипедних шин.

Лижний туризм є прямим аналогом пішохідного при формуванні стійкого снігового покриву. Його специфіка виражається в навиках руху на лижах та відповідно більшій швидкості пересування. Технічні прийоми руху включають організацію підйому та спуску на крутих схилах, різке гальмування та маневрування при подоланні перешкод. До особливих перешкод належать: відсутність прокладеного шляху, переривчатість снігового покриву на маршруті чи погіршення його якості в процесі підтоплення.

Решта напрямків спортивного туризму ускладнені для застосування у вітчизняних шкільних умовах через високу вартість, технічні особливості (повітряний) чи юридичні обставини (автомобільний, мотоциклетний, вітрильний). У тексті розділу дано лише їх визначення.

Автомобільний та мотоциклетний напрямки передбачають рух із використанням двигуна. Полягають в проходженні маршрутів, прокладених по шляхах з різним типом покриття та по пересіченій місцевості. Характеризуються найбільшою швидкістю руху і протяжністю маршрутів (200-150 км/день).

Вітрильний туризм є аналогом водного, однак передбачає використання сили вітру для пересування та рух по водоймі без значної течії. Управління забезпечується орієнтацією вітрил та маневруванням з їх допомогою плавзасобом.

Повітряний туризм є наймолодшим та найбільш «екзотичним» напрямком у вітчизняній класифікації. Передбачає рух у повітряному просторі з використанням безмоторних транспортних засобів: дельтапланів, повітряних куль тощо. На сьогодні умови та правила організації спортивно-туристичних заходів у даному напрямку перебувають на стадії розробки.

Загалом усі напрямки спортивного туризму є ефективними засобами розвитку особистості, сприяють самореалізації індивідуальних якостей учасників та тісно зв'язані із пізнанням рідного краю.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Браславська О.В., Рожі І.Г. Краєзнавство і туризм. Навчальний посібник. Умань : ВПЦ «Візаві», 2022. 307 с.
2. Доценко А.І. Туристичне краєзнавство : Навчальний посібник. К. : Університет «Україна», 2021, 127 с.
3. Попович С. Туристичне краєзнавство : генеза, методологія, завдання. *Краєзнавство*. 2015. № 3-4. С. 110-123. URL : <http://nbuv.gov.ua/UJRN/kraeznavstvo>
4. Філоненко І.М. Краєзнавство і туризм : курс лекцій. Ніжин, 2020. 213 с.

Додаткова

1. Абрамов В.В. Спортивний туризм : підруч. для студ. спец. “Туризм”, “Менеджмент організацій”. Х. : ХНАМГ, 2011. 367 с.
2. Крачило М.П. Краєзнавство і туризм. К. : Вища школа, 1994. 190 с.
3. Бабко О.І. Порядок класифікації маршрутів туристських спортивних походів. *Спортивний туризм*. К. : Федерація спортивного туризму України. 2002. № 2. С. 5-10.
4. Правила змагань зі спортивного туризму. Федерація спортивного туризму України. К. 2008.
5. Правила змагань зі спортивного орієнтування. К. : ФСО України, 2016.
6. Тімець О.В. Краєзнавство і туризм. К. : Знання, 1999. 120 с.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

І Рівень

1. До провідних форм організації спортивно-туристичної діяльності належить:

А. Прогулянка; Б. Експедиція; В. Похід; Г. Екскурсія.

2. Для організації спуску по крутому схилу у пішохідному туризмі використовують:

А. Траверс; Б. Дюльфер;
В. Навісну переправу; Г. Таджикицький спосіб переправи.

3. Лінія найбільших глибин русла, по якій спрямовують плавзасіб:

А. Бочка; Б. Фарватер;
В. Поріг; Г. Перекат.

4. Рух у зв'язці найбільш характерний для:

А. Пішого туризму; Б. Велотуризму;
В. Гірського туризму; Г. Спелеотуризму.

II Рівень

5. Основні напрямки спортивного туризму:

6. Спелеотуризм –

III Рівень

7. Який із напрямків туризму є найбільш безпечним?

ТЕМА 8. СПОРЯДЖЕННЯ

План.

1. Вибір спорядження.
2. Туристичні засоби пересування.
3. Засоби транспортування вантажів.
4. Бівуачне спорядження.
5. Спеціальне спорядження.

1.

Спорядження необхідне для безпечного подолання перешкод у спортивному туризмі. Його вибір залежить від типу перешкоди та особливостей туристичного заходу. Загальні вимоги до вибору спорядження такі:

- **надійність.** Від якості спорядження дуже часто залежить життя та здоров'я учасників походу;
- **зручність.** Одним з основних принципів туризму є «принесення в жертву зовнішнього вигляду заради відсутності мозолів і відповідно тривалішого збереження працездатності»;
- **мала вага.** Цей принцип найкраще проявляється на другий-третій день походу, особливо при підйомі вгору;
- **малогабаритність.** У поході потрібно багато різних речей, а рюкзак, як відомо, має визначений об'єм.

За характером використання туристське спорядження поділяється на **особисте** (потрібне кожному туристові) та **групове** (необхідне для всієї групи).

За призначенням туристське спорядження поділяється на: **засоби пересування, засоби транспортування вантажів, бівуачне, спеціальне, допоміжне.**

2.

У пішохідному, гірському та спелеотуризмі, для руху використовуються лише ноги та руки туриста. Інші три види неможливо організувати без використання спеціальних засобів пересування.

У водному туризмі найчастіше застосовують такі плавзасоби:

Байдарка, каяк. Універсальні плавзасоби, зручні при транспортуванні мають відмінні показники руху та мінімальну посадку. Вони найменше залежність від гідрологічних умов порівняно з аналогічними засобами. За місткістю поділяються на одно і багатомісні. При потребі можуть бути оснащені вітрилом чи бортовим двигуном.

Основними перевагами байдарки та каяка є швидкість і маневрування. Недоліки виявляються у поганій стійкості плавзасобів на воді при подоланні річкових порогів, та малій вантажомісткості (рис. 8.1).

Рис. 8.1. Туристична байдарка.

Човен, рафт. Найпоширеніший плавзасіб з хорошою стійкістю на воді та значною вантажомісткістю. Порівняно із байдаркою та каяком має дещо гірші показники маневреності і значно програє у швидкості. Найчастіше використовується на окремих етапах комбінованих походів, або комерційних екстремальних турах.

Катамаран. Складається із двох гондол з'єднаних каркасом. Структура перших може включати чохла з вміщеними у них надувними балонами або монобалони без чохлів. Каркас може бути стаціонарним металічним (складається із системи трубок), або дерев'яним, що збирається із підручних матеріалів безпосередньо на місці старту. Така конструкція забезпечує малу вагу, хорошу стійкість та маневреність плавзасобу. Недоліком є уразливість при пробиванні та пропаленні. Найчастіше застосовується на бурхливих, порожистих річках.

Пліт. Низькошвидкісний плавзасіб з поганою маневреністю, однак здатний перевозити великі об'єми вантажів. Зазвичай оснащується вітрилом. Такі показники роблять його найзручнішим для організації наукових експедицій та подорожей по великих водних об'єктах.

Засобом для здійснення лижних походів є **лижі**. Розрізняють: бігові – призначені для долаття значних відстаней на рівнинній території, та гірські, що використовуються для долаття схилів. Перші є більш видовжені і характеризуються кращими швидкісними показниками; другі мають змінну ширину, невелику довжину (до 2 м) і тому добре маневрують.

Для велотуризму основним транспортним засобом є **гірський велосипед**. Який оснащується системою передач для регулювання швидкості і навантаження туриста. Для забезпечення стійкості покриття коліс мають значну товщину та потужні протектори. Важливим показником велосипеда є його вага, оскільки турист і велосипед часто міняються ролями.

3.

Для транспортування вантажів у спортивному туризмі використовують засоби зі спеціальними характеристиками (міцність, водонепроникність, компактність), що визначаються умовами організованого заходу. До основних засобів належать: наплічники, транспортувальні мішки, гідромішки, велосумки тощо.

Найвідомішим та найпоширенішим засобом транспортування спорядження є **наплічник (рюкзак)**. Застосовується в усіх видах спортивного туризму. Він зручний, завдяки рівномірному розподілу навантаження відповідно до конституції тіла та вивільненню рук.

Основними складовими наплічника є: **транспортувальне відділення та підвісна система**. До складу першого входять: **транспортувальна камера**, місткість якої визначає об'єм рюкзака. Зазвичай поділена на два відділення **внутрішньою мембраною**. Верхнє відділення обладнане **тубусом** (широка смуга водонепроникної тканини на верхньому вході, що стягується доцентрово і за потреби збільшує об'єм наплічника) та **зовнішнім верхнім клапаном** (зйомним), який забезпечує захист верхнього входу і тому прошитий водонепроникною тканиною. Вказаний елемент додатково оснащується зовнішньою та внутрішньою кишнями у яких зберігаються речі, що часто використовуються, при цьому у внутрішній зберігають вологобоязкі речі (туристичні карти, сірники). **Нижній вхід** забезпечує доступ до нижнього відділення або застосовується для швидкого діставання речей, розміщених на дні наплічника.

Додатковими елементами транспортувального відділення є: **бокові кишені**, які збільшують його об'єм; **бічні стяжки** – використовуються для регулювання об'єму рюкзака та для прикріплення речей, які не вмістилися в транспортувальну камеру (килимок-карімат, спальний мішок тощо); **Зовнішній передній клапан** – використовується як аналог верхнього клапана; **закріплюючі петлі** призначені для утримування на зовнішній частині рюкзака льодорубів, лижних чи трекінгових палиць (альпенштоків), кішок, або мотузки.

Підвісна система забезпечує зручність транспортування наплічника та рівномірний розподіл його ваги. До його будови входять: **каркас** – жорсткий елемент, що забезпечує форму і рівновагу наплічника при взаємодії зі спиною туриста; **силовий пояс** є основною точкою кріплення наплічника та утримує його масу; **плечові лямки** – сприяють утримування частини маси та рівноваги наплічника; **анатомічна спина** забезпечує зручність контакту наплічника зі спиною туриста, пом'якшує його механічні впливи, створюється і сприяє вентиляції; **грудна стяжка** – забезпечує додаткове фіксування плечових лямок, та дозволяє регулювати навантаження на плечі;

Для швидкого і надійного закріплення різних елементів наплічника застосовують **замки кріплення (фурнітуру)**. Найпоширенішими є замки системи «**фастекс**».

Туристичні наплічники відрізняються за об'ємом та підвісною системою. За **об'ємом** розрізняють: **експедиційні** – місткістю понад 50 літрів

та **штурмові** – менше 50 л. Перші використовують для тривалих переходів, другі для короткотривалих виходів (напр.: підйом на локальну вершину).

За типом підвісної системи наплічники поділяються на безкаркасні, зовнішньокаркасні та внутрішньокаркасні (останні два типи об'єднують в групу *анатомічних*).

Безкаркасні (речові мішки) не мають жорсткого елемента підвісної системи, яка зазвичай складається лише з плечових лямок. Передбачають дотримання спеціального порядку розміщення речей у транспортувальній камері. Важкі елементи спорядження (намет) турист розміщує у донній частині, м'які (одяг, спальний мішок) орієнтує до спини, а їжа зосереджується у верхній частині.

Зовнішньокаркасні порівняно із описаними вище вони менше втомлюють спину і забезпечують кращу її вентиляцію. Такі переваги досягаються завдяки наявності зовнішнього П-подібного каркасу із металічної трубки. Недоліком порівняно з безкаркасними є габаритність даного типу наплічників.

Внутрішньокаркасні. Підвісну систему формують металічні чи пластикові вставки, із анатомічними вигинами. Така підвісна система дозволяє максимально точно прилаштувати його до спини туриста і відповідно розподілити навантаження. Під час руху можна змінювати налаштування підвісної системи, що дозволяє по черзі відпочивати різним частинам тіла.

Транспортувальні мішки застосовуються у спелеотуризмі. Мають тубусоподібну форму, що дозволяє їм легко проходити через вузькі ходи. Зазвичай створюються із водонепроникного матеріалу. У водних походах їх альтернативою є **гідромішки**, що застосовуються для упакування елементів плавзасобу чи гідроізоляції спорядження на воді.

Велосумки мають спеціальну форму, що дозволяє транспортувати їх на гірському велосипеді не порушуючи рівноваги та маневреності при русі. Зазвичай закріплюються на задньому багажнику.

Поряд із вказаними в спортивному туризмі застосовують інші типи засобів транспортування вантажів (сумки, мішки, ящики), особливості яких залежить від специфіки умов туристичної діяльності та спорядження, яке у них транспортується.

4.

Організація відпочинку та відновлення сил у поході є важливими умовами, які впливають не лише на швидкість та якість руху туристів, а й на їх психічний стан. Якщо цими умовами знехтувати, то можна повністю відбити бажання до походів учасників у кращому випадку, та поставити під загрозу їх здоров'я у гіршому. До основних компонентів бівуачного спорядження відносять: намети, спальні мішки, килимки та матраци, засоби для приготування їжі.

Намет (палатка) – засіб бівуачного спорядження, що призначений для захисту від несприятливих погодних явищ: дощ, сніг, різкий вітер, граду,

ультрафіолетового сонячного випромінювання. Основними елементами наметів є: **тент** – захищає туриста від зовнішніх впливів середовища; **каркас** – система дуг чи вертикальних стійок, що надають форму та забезпечують стійкість намету; **кілки** – елемент кріплення, що забезпечує додаткову стійкість намету проти вітру, та простір між тентами при доброму закріпленні зовнішнього. Намети розрізняють за матеріалом тенту, формою, місткістю та призначенням.

Класичним матеріалом для виготовлення тентів туристичних наметів у ХХ ст. виступав брезент. Основною перевагою таких наметів є міцність та простота у використанні. Комплектація їх каркасом необов'язкова, його успішно заміняють жердини, які можна знайти безпосередньо на місці організації табору. Недоліками брезентових наметів є значна вага, яка у випадку намокання подвоюється та вигорання матеріалу на сонці.

Сьогодні масового використання набули намети, тенти яких створені із синтетичних водонепроникних та напівпроникних матеріалів. Вони легкі та малогабаритні. Такі намети при необхідності можна розбивати навіть у неглибокій калюжі. Однак з водонепроникністю пов'язаний і недолік, зокрема внаслідок дихання на внутрішніх стінках утворюється конденсат. Для запобігання неприємного контакту холодних крапель зі шкірою туриста, конструкція намету зазвичай передбачає два тенти: зовнішній водонепроникний та внутрішній «дихаючий». Напівпроникний матеріал наметів має властивість «мембрани» пропускати вологу лише в одному напрямку і тому відпадає потреба у двох тентах, однак їх масовому поширенню заважає висока вартість. Загальним недоліком описаних наметів є швидкозаймистість.

Форма намету визначається особливостями кріплення каркасу, структурою приміщень та входних коридорів, функціональними потребами. Найбільш поширені «хатинкоподібні» та «обтічні» форми наметів. **Місткість** намету залежить від об'єму внутрішнього приміщення. Її визначає кількість осіб, що можуть одночасно відпочивати в наметі не створюючи дискомфорту. Відповідно розрізняють одно- та багатомісні (2, 3, 4 ...n місні) намети.

Призначення намету визначається умовами його використання. Виробники зазвичай вказують клас залежно від його стійкості до природних умов. Класи маркують англomовними термінами: «**outdoor**» – намети призначені для короткотривалих заходів під час яких не передбачається складних погодних умов; «**adventure**» – витримують складні погодні умови, використовуються для тривалих туристичних заходів; «**extreme**» – використовуються у найскладніших умовах.

Спальний мішок – засіб бівуачного спорядження, який забезпечує комфорт і тепло під час сну туриста. За формою розрізняють: спальні **мішки-ковдри**, які розкриваються повністю і можуть використовуватися, як звичайну ковдру (особливо важливо якщо не усі учасники походу мають власний спальний мішок); **анатомічні** спальні мішки (за формою нагадують лялечку комахи). Це дозволяє покращити його теплові показники. Завдяки

використанню стандартних замків-блискавок, такі спальні мішки можна зшивати між собою. У спальних мішках використовують різні види наповнювачів, від яких залежать їх розмір, вага та показники утримування тепла.

Килимок-карімат – засіб бівуачного спорядження, що створює ізоляцію між землею та спальним мішком (у комплекті з яким найчастіше використовується), а також дещо згладжує нерівності поверхні. Основними перевагами є хороша теплоізоляція, стійкість до механічних пошкоджень та довговічність. Недолік – габаритність.

Аналогом карімата є **надувний матрац**. Переваги – хороша теплоізоляція, малий об'єм при транспортуванні, комфортність сну. Недолік – вразливість до механічних пошкоджень. Розрізняють звичайні надувані та самонадувані.

5.

До спеціального спорядження відносять підйомно-спускові засоби, освітлювальні прилади, та льодове спорядження.

Підйомно-спускові засоби призначені для безпечного подолання вертикальних перешкод (скель, печерних спусків). Основними елементами цього виду спорядження є мотузки, страхувальні системи, пристрої для їх закріплення та руху мотузкою.

Мотузка використовується для організації перил при здійсненні спусків, підйомів, навісних переправ, траверсу. У системі перил розрізняють основну та страхувальну мотузку. Для основної мотузки найчастіше застосовують переріз – 10 мм і більше, для страхування (репшнур) – 8 мм і більше. Функціонально розрізняють **статичні** (такі, що не розтягуються) та **динамічні** (при ривках розтягуються, зменшуючи розривне навантаження). Статична мотузка найчастіше використовується у пішохідному туризмі, динамічна у скелелазінні для самострахування.

Страхувальні системи складаються із двох елементів: **бесідки** (страхувального пояса), що закріплюється на поясі та стегнах туриста і забезпечує утримування маси тіла, при кріпленні до мотузки, а також **грудної обв'язки**, яка забезпечує рівновагу та утримування туриста у нормальному положенні та виконує роль елемента страховки, у випадку пошкодження бесідки. До грудної обв'язки кріпиться страхувальна мотузка (у спелеологічному туризмі при застосуванні техніки однієї мотузки грудну пов'язку не використовують). В окремих випадках (транспортування потерпілого) використовуються цілісні страхувальні системи.

Для кріплення мотузки використовують **скельні крюки**. Вони вбиваються у скельні щілини, фіксуючись шляхом розтискування скоб, або вкручуються в породу чи льодову масу за допомогою різьби.

При з'єднанні елементів туристичного спорядження та для виконання різних технічних прийомів застосовують **карабіни**. Складається із каркасу та замка із муфтою, що фіксується при закриванні. Залежно від конструкції замка розрізняють: **механічні** – які фіксуються вручну, **напівавтоматичні**,

що можуть фіксуватися самостійно і додатково вручну, та **автоматичні**, які фіксуються самостійно.

Для полегшення руху по мотузці, використовуються різні типи пристроїв, що відрізняються механізмом закріплення та напрямком руху. Розрізняють пристрої для спуску та для підйому.

Вісімка – пристрій для організації спуску. Шляхом пропускання основної мотузки через кільця приладу та зміни кута напрямку її проходження можна регулювати швидкість спуску. Вісімка прикріплюється до бесідки страхувальної системи;

Затискачі мотузки. Прилади, що призначені для механічного утримування туриста на мотузці, та полегшують здійснення підйому і спуску. Вони відрізняються численними модифікаціями форми і робочої частини, а їх назви залежать від виробника. У тексті наведено характеристику найпоширеніших приладів, що одержали визнання завдяки простоті та технічній надійності (назви подані за класифікацією «Petzel»). **Стопер** – прилад для здійснення спуску по мотузці. Використовується альпіністами, спелеологами, та рідше туристами пішоходами. Прикріплюється до страхувальної системи, і регулює швидкість спуску. Перевагою є швидкий, надійний і краще регульований, порівняно з вісімкою, спуск. Недолік – швидке протирання мотузки. **Жумар** (ручний затискач мотузки) – елемент фіксування страхувальної системи до основної мотузки, за умови відсутності динамічних ривків. Використовується для самострахування та опори при вертикальному підйомі по мотузці. Механізм затискання включає зубці, що врізаються у нитки мотузки і тому при її намоканні, чи обледенінні існує ризик зриву. Крім того, внаслідок використання жумара мотузка досить швидко виходить з ладу. **Крол** (грудний затискач мотузки) – елемент фіксування страхувальної системи до основної мотузки, що використовується у комплексі із жумаром і має той самий принцип дії. Крім вказаних існують також інші типи пристроїв.

У гірському туризмі використовується льодове спорядження. Основними його елементами є льодоруб та кішки. **Льодоруб** – засіб альпіністського спорядження, що використовується для долання льодових, або засніжених схилів. За відсутності льоду його можна застосовувати як палицю для додаткової опори. **Кішки** – спеціальний пристрій для долання льодових схилів, який являє собою систему зубців та кріпиться до взуття туриста.

Освітлювальні прилади. Різні типи ліхтарів, свічок, факелів та інших засобів, що мають властивість світитися. Найбільшою популярністю у туристів користуються налобні ліхтарі, використання яких звільняє руки. Для освітлювання у таких ліхтарях найчастіше застосовують діоди або лампи-галогени. Поширеним освітлювальним приладом є також лампа відкритого вогню, яка працює на основі карбиду. Найбільше значення освітлювальне спорядження має у спелеотуризмі.

Обов'язковими елементами спорядження при подоланні перешкод також є: **шолом** (в усіх випадках), **світлозахисні окуляри** (при русі по льодовому чи сніговому покриву), **страхувальний жилет** у водному туризмі.

Спорядження для наукових досліджень безпосередньо визначається об'єктом, умовами та спеціальною методикою кожного конкретного дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Браславська О.В., Рожі І.Г. Краєзнавство і туризм. Навчальний посібник. Умань : ВПЦ «Візаві», 2022. 307 с.
2. Доценко А.І. Туристичне краєзнавство : Навчальний посібник. К. : Університет «Україна», 2021, 127 с.
3. Попович С. Туристичне краєзнавство : генеза, методологія, завдання. *Краєзнавство*. 2015. № 3-4. С. 110-123. URL : <http://nbuv.gov.ua/UJRN/kraeznavstvo>
4. Філоненко І.М. Краєзнавство і туризм : курс лекцій. Ніжин, 2020. 213 с.

Додаткова

1. Абрамов В.В. Спортивний туризм : підруч. для студ. спец. “Туризм”, “Менеджмент організацій”. Х. : ХНАМГ, 2011. 367 с.
2. Крачило М.П. Краєзнавство і туризм. К. : Вища школа, 1994. 190 с.
3. Бабко О.І. Порядок класифікації маршрутів туристських спортивних походів. *Спортивний туризм*. К. : Федерація спортивного туризму України. 2002. № 2. С. 5-10.
4. Правила змагань зі спортивного туризму. Федерація спортивного туризму України. – К. 2008.
5. Правила змагань зі спортивного орієнтування. К: ФСО України, 2016
6. Тімець О.В. Краєзнавство і туризм. К. : Знання, 1999. 120 с.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

І Рівень

1. До бівуачного спорядження належить:

А. Автомобіль; Б. Рюкзак; В. Спальний мішок; Г. Мотузка.

2. До туристичного підйомно-спускового спорядження належить:

А. Альпеншток; Б. Каяк;
В. Силовий пояс; Г. Бесідка страху вальної системи.

3. До індивідуального спорядження не належить:

А. Спальний мішок; Б. Намет;
В. Карімат; Г. Бесідка страху вальної системи.

- 4. До якої групи туристичного спорядження належить катамаран:**
- А.** Засоби транспортування вантажів; **Б.** Транспортні засоби;
В. Спускове спорядження; **Г.** Льодове спорядження.

II Рівень

- 5. Перелічіть основні елементи конструкції туристичного рюкзака.**
- 6. Дайте визначення терміну «туристичне спорядження».**

III Рівень

- 7. Який елемент підйомно-спускового спорядження є найбільш універсальним.**

ТЕМА 9. ТУРИСТИЧНИЙ ПОХІД

План

1. **Форми туристичних походів.**
2. **Вивчення району походу та розробка маршруту.**
3. **Туристична група.**
4. **Реєстрація та контроль походу.**
5. **Загальні принципи руху в поході.**
6. **Похідний табір.**
7. **Підсумки походу.**

1.

За складністю умов проведення розрізняють: походи вихідного дня (ПВД тривалістю 1-3 дні), багатоденні некатегорійні та категорійні походи. Складність визначається тривалістю походу, протяжністю маршруту та наявністю природних перешкод (табл. 9.1). Категорію складності розробленого маршруту визначає маршрутна кваліфікаційна комісія.

Таблиця 9.1.

Вимоги до організації туристичних походів

Вид туризму	Категорійні походи (категорія складності)						Ступеневі походи (ступінь складності)			
	I	II	III	IV	V	VI	ПВД	I	II	III
	Тривалість (кількість діб)									
	6	8	10	13	16	20	1-3	3-4	4-6	6-8
Протяжність маршруту (км)										
пішохідний	130	160	190	220	250	300	до 30	30	50	75
лижний	130	160	190	220	250	300	до 30	30	50	75
гірський	100	120	140	150	160	160	до 25	25	50	60
водний	150	175	200	225	250	250	до 25	25	40	60
велосипедний	250	400	600	750	900	-	до 50	50	80	120
спелеотуризм	Кількість печер									
	5	4-5	1-2	1-2	1		до 3	3-4	2-3	1

При розрахунку тривалості походу також враховуються дні, що можуть бути використані для відпочинку, або втрачені через негоду. У випадку значного перевищення таких днів від запланованої норми без вагомих причин МКК може знизити залікову складність походу внаслідок недостатньо інтенсивного навантаження.

Довжина маршруту визначається з урахуванням радіальних походів, якщо вони не перевищують 1/4 загальної довжини, тривають не більше 4 ходових днів і завершуються у точці виходу. При цьому зараховується лише половина довжини радіального маршруту.

2.

Грунтовне дослідження району подорожі є прямим обов'язком керівника групи. Від цього залежить безпека при проходженні маршруту. При вивченні території та розробці маршруту використовують джерела, що доповнюють одне одного та забезпечують отримання об'єктивної інформації.

Картографічні матеріали займають пріоритетне місце серед джерел інформації оскільки, вони є основою для визначення конфігурації і протяжності маршруту походу, а також забезпечують орієнтування на місцевості. Найчастіше використовують крупномасштабні топокарти (1:200 000; 1:100 000). Топографічна карта масштабу 1:200 000 є основою при затвердженні маршруту. На ній представник МКК перевіряє відповідність маршруту до вимог категорії складності. Недоліками топографічних карт, які можна вільно придбати є застарілість інформації, (оскільки вони складені за даними 1984 р.) та спотворення координатної прив'язки.

Плани місцевості сільських і лісових господарств дають детальнішу топографічну інформацію та постійно оновлюються відповідно до господарських потреб. Недоліки картографічних творів полягають у незначному охопленні території та складності їх отримання.

Спеціалізовані туристичні карти включають оглядові та орієнтувальні. Перші дрібномасштабні із нанесеними туристичними об'єктами, використовуються для розробки маршруту, другі великомасштабні (1:50 000) з вказаними туристичними стежками і основними орієнтирами дозволяють чітко визначати місце перебування. Недолік вітчизняних орієнтувальних карт полягає в охопленні лише невеликих фрагментів туристичних районів («Чорногора», «Горгани»).

Інформацію про район подорожі також можна одержати з різноманітних путівників чи туристичних довідників. Вони яскраво і захоплююче описують цікаві об'єкти, але менше уваги приділяють подробицям подолання маршруту. Цінними джерелами інформації є статті у періодичних виданнях, бо вони акцентують увагу на подіях, що трапились у регіоні з погляду їх якісної оцінки.

Звіти груп, що здійснювали походи в обраному районі. Дозволяють детально ознайомитися з основними природними перешкодами та способами їх подолання. В дослідницькій сфері сприяють поглибленню вивчення об'єктів і явищ без затрат додаткового часу на їх пошук та ідентифікацію. Ознайомитись зі звітами можна в МКК при розробці маршруту, чи в Інтернет-публікаціях.

Плануючи подорож, керівник встановлює прямі контакти з місцевими установами та організаціями робить запит про надання відомостей, які допоможуть до неї підготуватися (про тип і стан шляхів сполучення та засобів зв'язку, можливість придбання на місці спорядження і продуктів харчування та ціни). Налагоджує зв'язок з працівниками місцевих КРС, учителями та учнями шкіл, краєзнавцями, старожилами, лісниками, мисливцями. Попереднє детальне вивчення району подорожі потрібне для розробки маршруту туристського, походу, та для гарантування його безпеки.

Після детального вивчення району подорожі розробляють маршрут по якому буде рухатися група. Розрізняють три основних типи маршрутів:

- **Лінійний** маршрут характеризується протилежним розміщенням початкової та кінцевої точок походу. Перевагами є: подолання значної відстані учасниками без кількаразового походження тих самих ділянок та огляд великої кількості об'єктів. Недоліком є відсутність можливості організації базового табору для тривалих радіальних виходів. Розробляти і проходити цей тип маршруту є досить складно у порівнянні з іншими типами.

- **Радіальний** маршрут передбачає створення базового табору і організацію виходів у різних напрямках і з різною протяжністю. Перевагами є можливість детально вивчити район подорожі, невелике фізичне навантаження учасників під час переходів, а також порівняно комфортніші умови для організації похідного побуту з іншими типами маршрутів. Недоліком є те, що під час радіальних маршрутів у категорійних походах зараховується лише половина пройденого шляху. Найчастіше даний тип маршруту використовується у наукових польових дослідженнях.

- **Кільцевий** маршрут характеризується розміщенням початкової і кінцевої точок маршруту в одному місці. Використовується коли наявний лише один під'їзний транспортний шлях, або у районі про який мало достовірної інформації.

Кожен з описаних маршрутів має свої переваги та недоліки, і відповідно свою сферу застосування. Для категорійних пішохідних походів найчастіше використовується поєднання на певних ділянках різних типів маршрутів. Для окремих видів туризму специфіка вибору шляху не дозволяє використання певного типу маршруту (наприклад кільцевий маршрут у водному туризмі).

При розробці маршруту подорожі зазвичай використовують крупномасштабні топок арти, на яких детально відображені горизонталі та об'єкти природи і суспільної сфери. На топографічній карті проводиться лінія маршруту, визначається її протяжність та виявляються природні перешкоди.

Довжину туристичного маршруту вимірюють різними способами та різними приладами. Найточнішим є вимірювання за допомогою курвіметра. Однак, варто зауважити, що карта є плоскою горизонтальною моделлю території, і тому відстань, яка формується за рахунок перепаду висот на місцевості не враховується.

При виборі лінії маршруту потрібно визначити основні форми рельєфу через які буде пролягати шлях. Для цього найбільш наочним способом є створення гіпсометричного профілю маршруту. Якщо при його створенні детально дотримуватись масштабу то можна точно розрахувати довжину шляху та рівень навантаження для учасників подорожі.

3.

Туристична група – формується індивідуально для кожного туристичного заходу. Склад учасників групи визначає допуск до походу та його успішне проведення.

Основною вимогою при формуванні туристичної групи є підбір психологічно-сумісних особистостей, що об'єднані спільною метою. Бажано також щоб всі учасники групи мали приблизно однаковий вік та фізичну підготовку, схожі навички і знання.

Комплектувати групу рекомендується із учасників, що співпрацюють на одній установі, або навчаються в одному закладі. Такі групи найбільш однорідні та стійкі, їх значно легше організувати та забезпечити необхідним спорядженням.

Кількісний склад групи залежить від умов організації походу. Існують також вимоги до мінімального віку учасників (табл. 9.2).

Таблиця 9.2

Вимоги до віку та кількісного складу учасників походів I-III к.с

Категорія складності	Вік учасників походів за видами туризму								Кількісний склад
	пішохідний	лижний	гірський	водний		велосипедний	спелео		
				байдарки	катамарани		Горизонтальні печери	Вертикальні печери	
I	13	14	14	14	13	14	13	14	6-15
II	14	15	15	15	14	15	14	15	6-12
III	15	16	16	16	15	16	15	16	6-12

При організації експедиції кількісний склад групи буде залежати від поставлених завдань та необхідності у фахівцях.

Важливою умовою збереження нормальних взаємовідносин у середині групи та забезпечення оптимального ритму роботи буде залежати від чіткого розподілу функцій кожного з учасників.

Перед виходом на маршрут кожен з учасників походу повинен пройти обов'язкове медичне обстеження та одержати завірену довідку про стан здоров'я. Допуск учасника до походу можливий лише у випадку, коли його фізичний стан відповідає встановленим медичним нормам і визначається як «здоровий». У похід не можна вирушати, коли є проблеми пов'язані із мозолями, зубними болями, респіраторними захворюваннями.

Розподіл обов'язків проводиться з урахуванням туристичного досвіду учасників, їх практичних навичок або зацікавленості у виконанні певних доручень. Розрізняють **постійні** та **змінні** обов'язки. Відповідно до постійних обов'язків на увесь термін походу учасники призначаються на такі посади:

Керівник групи. Очолює підготовку та проведення походу, організовує діяльність усіх учасників, відповідає за їх безпеку та успішне

проходження маршруту. Керівником групи може бути особа, що досягла повноліття, має відповідну туристичну кваліфікацію і стаж роботи (вчитель, батько одного з учасників, студент практикант, професійний екскурсовод).

Керівник категорійного походу повинен мати досвід керівництва походом не менше ніж на одну категорію та досвід участі у поході на одну категорію вище, в тому ж виді спортивного туризму (табл. 9.3).

Таблиця 9.3

Вимоги до туристичного досвіду учасників та керівників походів

Ступені складності (ст. с.) Категорії складності (к. с.) походів	Мінімальний досвід участі та керівництва в походах з даного виду туризму		
	Учасник	Керівник	
		участь	керівництво
1 ст. с.	1 – денний похід	1 ст. с.	1 – денний похід
2 ст. с.	1 ст. с.	2 ст. с.	1 ст. с.
3 ст. с.	2 ст. с.	3 ст. с.	2 ст. с.
I к. с.	3 ст. с.	I к. с.	3 ст. с.
II к. с.	I к. с.	II к. с.	I к. с.
III к. с.	II к. с.	III к. с.	II к. с.
IV к. с.	III к. с.	IV к. с.	III к. с.
V к. с.	IV к. с.	V к. с.	IV к. с.
VI к. с.	V к. с.	VI к. с.	V к. с.

Керівник походу повинен забезпечити підбір учасників відповідно до їх туристичної кваліфікації, фізичної та технічної підготовки, розробити маршрут і графік руху, а також запасні варіанти маршруту, оформити заявочні і похідні документи, контролювати дотримання дисципліни учасниками групи.

Заступник є головним помічником керівника. У випадку відсутності керівника на окремих етапах підготовки до походу або у випадку тимчасового поділу групи виконує його обов'язки. Заступником керівника групи може бути особа, що досягла повноліття та має відповідну туристичну кваліфікацію і стаж роботи.

Завгосп відповідає за харчування групи: закупляє продукти, розподіляє їх по рюкзаках, веде облік продуктів, у разі необхідності разом з керівником перерозподіляє продукти в поході.

Санінструктор комплектує, зберігає та поповнює похідну аптечку; видає ліки, стежить за здоров'ям членів групи, дбає про санітарний стан табору, а у разі потреби разом з керівником групи або його заступником надає першу медичну допомогу хворому або потерпілому.

Якщо кількість учасників у групі досягає 12-14 осіб, то призначаються додаткові посади з постійними обов'язками: *фотографа, фізорга, шеф-кухаря, хронометриста* тощо.

Змінні обов'язки виконуються всіма учасниками групи у порядку запланованого чергування. До них належать: обов'язки **дроворуба, водоноса, кухаря** тощо.

4.

Для одержання дозволу на проведення походу туристична група повинна оформити заявочні (маршрутні) документи і зареєструвати їх у організації, що організовує похід, маршрутно-кваліфікаційній комісії та контрольно-рятувальній службі відповідного регіону. У вітчизняній процедурі організації походу такими документами є маршрутний лист та маршрутна книжка.

Маршрутний лист головний документ, що видається групі при організації походу вихідного дня, чи проходження іншого не категорійного маршруту. Маршрутний лист стандартного зразка заповнюється керівником туристичної групи; затверджується керівником туристичного гуртка чи іншої організації яка проводить похід і затверджується даною організацією.

У маршрутний лист вписують перелік учасників походу. Вносять схему маршруту, детально описуючи кожен його ділянку, вказують способи руху та можливості щодо проведення краєзнавчих досліджень на маршруті.

Маршрутна книжка – головний документ, що видається групі при організації категорійного походу. У ній фіксують склад учасників походу з паспортними даними, детальний план походу, розписаний по днях, дані про контрольні пункти та строки виходу на зв'язок під час проходження маршруту.

Два екземпляри маршрутної книжки (листа) подаються на розгляд **маршрутної кваліфікаційної комісії (МКК)** відповідного громадського спортивного товариства, туристичного клубу, обласного дитячого та юнацького краєзнавчо-туристичного відділу чи федерації туризму. Вони подаються не пізніше як за місяць до виходу на маршрут. Маршрутна кваліфікаційна комісія зобов'язана перевірити:

- подані документи, щодо правильності розробки маршруту та графіка руху групи на ньому по основному і запасних варіантах;
- знання керівника та інших учасників групи про умови руху на маршруті, можливі природні перешкоди, а також дії у випадку непередбаченого відхилення від запланованого графіку чи маршруту руху та здійснення заходів безпеки.
- уміння орієнтуватися у стандартних та непередбачених похідних ситуаціях, учасників групи, в польових умовах (при необхідності).

Якщо МКК дає дозвіл на проведення походу, тоді керівнику групи видається пронумерована, зареєстрована та завірена штампом МКК маршрутна книжка (другий екземпляр зберігається у МКК). За необхідності у маршрутну книжку вносять певні рекомендації для групи, визначається місце її реєстрування перед виходом на маршрут у відповідній туристичній контрольно-рятувальній службі, визначаються умови реалізації запасного варіанту походу.

На основі дозволу МКК і медичних довідок про стан здоров'я учасників походу, маршрутна книжка затверджується керівником установи до якої подана заявка про організацію походу. Функціями даної організації також є: затвердження керівника та складу групи, здійснення контролю за підготовкою, забезпечення необхідним спорядженням та консультації зі спеціалістами. Відповідальна організація також несе відповідальність за похід і тому може заборонити вихід групи на маршрут виявивши певні умови ризику для життя чи здоров'я навіть у випадку одержання дозволу МКК. Вона також контролює проходження групою маршруту, і при порушенні контрольних похідних строків негайно повідомляє місцеву **контрольно-рятувальну службу (КРС)**. Відповідальна організація також матеріально відповідальна за організацію пошуково-рятувальної експедиції у надзвичайних випадках.

Перед виходом на маршрут (не пізніше ніж за 10 днів до початку) керівник групи зобов'язаний повідомити відповідну КРС про особливості розробленого маршруту, термін походу, контрольні терміни проходження окремих ділянок маршруту, склад групи. Якщо територію, по якій проходить маршрут, обслуговують кілька КРС, то згадану інформацію необхідно надіслати у кожен з них. Безпосередньо перед виходом на маршрут, туристична група повинна пройти реєстрування в КРС та одержати відмітку в маршрутних документах про результати перевірки.

Під час проходження маршруту керівник групи повинен реєструвати у маршрутній книжці час проходження контрольних точок у місцевих туристичних організаціях, чи інших установах, які розміщені на маршруті (школи, сільради тощо). Після прибуття на кінцеву точку, керівник одразу ж повинен вийти на зв'язок із організацією, що проводить похід, та КРС, яка реєструвала дану групу.

5.

Для успішного проходження маршруту походу необхідно дотримуватися низці принципів руху, які можуть відрізнятися за видами спортивного туризму. Загальними принципами є:

Рух у колоні один за одним є першою ознакою організованості туристів, та забезпечує високу ефективність і безпеку туристичної діяльності. Такий вид пересування на місцевості має найкращі умови для організації взаємного одночасного страхування.

Чітке місце в колоні (або на плавзасобі). Визначається перед виходом на маршрут для кожного учасника. Місце керівника повинно забезпечувати йому зручність управління групою. Керівник може йти відразу за направляючим, час від часу допомагаючи йому знаходити потрібний напрям руху і підказуючи правильні рішення. На складних і небезпечних ділянках маршруту (переправа, осип, болото, пороги чи затоплена ділянка печери) керівник особисто перевіряє можливості їх проходження, залишаючись на найнебезпечніших ділянках і страхуючи туристів, поки вся група не вийде на легшу ділянку. Як правило, фізично слабші йдуть за керівником, а найсильніші замикають стрій. Темп руху визначається за фізичними

можливостями тих учасників походу, що рухаються за керівником. Якщо хтось відстав з тих чи інших причин, замикаючий колони надає йому допомогу. В разі потреби він установленим сигналом (криком, свистком тощо) дає знати ведучому про необхідність зупинки або зниження швидкості.

Дотримання дистанції між учасниками. Відрізняється за видами спортивного туризму: 1-2 м – у спелеопоходах, приблизно 2 м – при пішому, лижному і гірському походах, 3-5 м – при організації велопоходів, та в зоні постійної видимості у водних походах. Дистанція необхідна для вчасного реагування на природну перешкоду і безпечного її подолання. При пересуванні в ускладнених умовах інтервал може зменшуватися або збільшуватись. Це потрібно робити для того, щоб кожен учасник групи бачив як проходять перешкоду його сусіди, або не заважати їм. Під час руху на маршруті не припустимо, щоб туристи йшли один від одного на відстані, що виходить за межі зорового або голосового зв'язку.

Дотримання сталої швидкості руху на маршруті. Середня швидкість руху туристів залежить від їхньої фізичної підготовки, характеру місцевості, наявності природних перешкод, техніки, тактики та виду походу. Так, на рівнинній місцевості з незначною пересіченістю середня швидкість для нормально підготовленої групи складає : 3-4 км/год. при подоланні пішого маршруту, 4-5 км/год. – водного, 7-10 км/год. – велосипедного.

Ритмічність руху є одним з важливих засобів збереження сил туристів і підвищення їхньої працездатності. На рівному шляху ритмічність виявляється у сталій швидкості групи, а в умовах пересіченої місцевості – у сталій кількості кроків за однаковий відрізок часу. З метою збереження ритмічності в роботі організму крок туриста на легких спусках довшає, а на важких ділянках і підйомах – скорочується. При переходах досить пересіченою місцевістю швидкість значно зменшується, частіше робляться зупинки. На крутих підйомах швидкість падає, а на пологих – прискорюється. При цьому швидкість на спусках збільшується до 6-7 км/год., а на підйомах зменшується до 1-2 км/год.

Зміна ритму руху групи повинна відбуватися плавно, поступово набираючи швидкість на початку руху і знижуючи її за кілька хвилин до кінця.

Вибір оптимальної лінії руху визначається рельєфом, типом рослинності, наявністю стежок і польових доріг у пішому (рис. 9.1), гірському та велосипедному видах туризму, наявністю перекатів та плес – у водному, складністю ходів у спелеотуризмі.

Відкриті легкопрохідні ділянки без стежок і польових доріг можна проходити за азимутом. Густі ліси, зарості чагарників, території з дуже пересіченим рельєфом краще переходити стежками, якщо навіть доведеться дещо ухилятися від потрібного напрямку. Якщо маршрут походу проходить через ліс, де немає стежок, то для руху обирають шлях уздовж річок. Особливо зручний такий шлях у болотистій місцевості, де найсухіші ґрунти простягаються вузькою смугою уздовж водотоків.

Рис. 9.1. Рух групи туристів гірською стежкою (хребет Черногора)

У горбистих покритих лісами місцевостях лінія руху вибирається вздовж похилих гребенів. На них краще орієнтуватись і легше йти, ніж унизу, у похмурих непривітних ущелинах. На відкритих ділянках трав'янистих схилів, гірських луках, осипах для руху вибирають опуклі форми рельєфу. Тут практично відсутня небезпека каменепадів, зсувів і відкриваються найбільш мальовничі краєвиди.

Твердим правилом похідного життя є суворе **дотримання режиму та графіку руху** групи. Для цього розробляється орієнтовний розпорядок дня, який повинен виконуватись усіма без винятку членами групи. Зазвичай денний перехід поділяється на дві частини розмежовані обіднім відпочинком. Найчастіше дотримуються такого графіку руху групи: 45 хв. ходу і 10-15 хв. відпочинку. В умовах складних піших підйомів тривалість переходу може скорочуватись до 20-15 хв. і крім звичайних зупинок роблять додаткові 1-2 хвилинні не знімаючи рюкзака. Обідня зупинка з приготуванням їжі і відпочинком тривалістю 1,5 год. Здійснюється після 4-х год. руху. Після обідньої зупинки група рухається ще 4 год. Після 8-годинного переходу розбивають табір і група зупиняється на ночівлю.

6.

Туристичний табір (бівуак) у вузькому розумінні – місце тимчасової стоянки туристичної групи, що організовується з метою відпочинку та відновлення сил її учасників.

У широкому розумінні туристичний табір включає: природні умови території, які сприяють організації повноцінного відпочинку (вода, дрова тощо) та тимчасово сформовану інфраструктуру: житлові намети, вогнище, продовольчий склад, місця для захоронення відходів;

Основною природною умовою, що найчастіше визначає місце організації табору є наявність поблизу джерела питної води. Другою визначальною умовою є наявність дров для приготування їжі (однак потрібно зауважити, що при наявності сучасних компактних засобів приготування їжі (наприклад примуса) друга умова втрачає актуальність).

Розміщувати табір **небажано**:

- на вододілах та інших мало захищених від вітру місцях;
- на заплавах річок та річкових островах, що можуть бути підтоплені під час паводку;
- на пасовищах та поблизу водопоїв тварин;
- на заболочених ділянках;
- близько до автошляхів, населених пунктів;
- поблизу смітників та місць захоронень тварин.

Відповідно правил техніки безпеки **категорично забороняється** організувати туристичний табір:

- на днищі яру чи балки;
- поблизу схилів, де є ймовірність зсувів, каменепадів, обвалів, селей та сходження лавин;
- поблизу поодиноких об'єктів, що можуть бути уражені блискавкою;
- у заростях хвойного лісу;
- поблизу пошкоджених чи трухлявих дерев, які під час урагану можуть впасти на табір;
- під лініями електропередач;
- у зоні високих морських припливів.

При організації інфраструктури табору потрібно дотримуватись таких принципів:

1. Намети у таборі бажано розміщувати на півколом, чи у формі літери П, так щоб їх входи були зорієнтовані до центру.
2. Вогнище слід розміщувати з підвітряного боку наметів за 5-8 м від них.
3. При організації місця для вогнища та ями для відходів знімають шар дернини, яку після зняття табору акуратно укладають на попереднє місце.
4. Відвести та відповідно обладнати місце для гігієнічних та фізіологічних потреб.

7.

Після завершення походу учасники групи подають у МКК звітні документи. **Звітна документація** туристичного походу засвідчує проходження групою розробленого маршруту у найменших деталях та показує об'єм роботи виконаної учасниками походу. Поряд із похідним документом, звітні документи є підставою для присвоєння групі відповідної кваліфікаційної категорії. До звітних документів належать польовий щоденник та звіт.

Польовий щоденник – це основний робочий документ туристичного походу, у якому ведеться облік діяльності групи та виконання запланованих робіт, із обов'язковим вказуванням дати і місця. Обсяг і форма польового щоденника довільні. Нотатки у польовому щоденнику ведуться простим олівцем. Польовий щоденник є найважливішим джерелом оформлення підсумкового звіту походу.

Звіт про туристичний похід є головним підсумковим документом про проходження маршруту. Обсяг і характер звіту для категорійних подорожей визначає МКК під час розгляду заявочних матеріалів на проведення походу. Він повинен складатися з таких орієнтовних розділів:

1. Довідкові відомості про подорож. Вказується вид туризму, категорія складності, час та місце проведення, маршрут, способи руху, протяжність маршруту, природні перешкоди, відомості про МКК, що дала дозвіл на проведення походу.

2. Відомості про район подорожі. Коротка географічна характеристика, перелік найбільш визначних туристичних об'єктів, відомості про транспортне сполучення та можливості поповнення запасів продуктів під час проходження маршруту. Описи району, що були створені іншими туристичними групами.

3. Організація подорожі. Інформація про матеріальне забезпечення групи: кошторис із вказуванням витрат, перелік особистого та групового спорядження, щоденне меню з переліком використаних продуктів. Заходи на випадок непередбачених ситуацій.

4. Графік руху і опис маршруту. Детальна характеристика окремих ділянок маршруту із вказуванням кілометражу, способу руху, тривалості переходу, методів подолання природних перешкод.

5. Висновки. Інформація про особливості маршруту та рекомендації щодо його проходження іншими групами у перспективі.

6. Література. Перелік літератури, що була використана для написання звіту.

7. Додатки. У цей розділ включають карти району подорожі, статистичні таблиці (наприклад перелік продуктів), фотографії, малюнки, гіпсометричні профілі тощо.

Фото та відео звіт подають, як додаток або альтернативу до підсумкового звіту.

На базі звіту учасникам походу присвоюють категорію, що відображає їх туристичний досвід та засвідчується довідкою про похід.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Браславська О.В., Рожі І.Г. Краєзнавство і туризм. Навчальний посібник. Умань : ВПЦ «Візаві», 2022. 307 с.

2. Доценко А.І. Туристичне краєзнавство : Навчальний посібник. К. : Університет «Україна», 2021, 127 с.

3. Попович С. Туристичне краєзнавство : генеза, методологія, завдання. *Краєзнавство*. 2015. № 3-4. С. 110-123. URL : <http://nbuv.gov.ua/UJRN/kraeznavstvo>

4. Філоненко І.М. Краєзнавство і туризм : курс лекцій. Ніжин, 2020. 213 с.

Додаткова

1. Абрамов В.В. Спортивний туризм : підруч. для студ. спец. “Туризм”, “Менеджмент організацій”. Х. : ХНАМГ, 2011. 367 с.

2. Бабко О.І. Порядок класифікації маршрутів туристських спортивних походів. *Спортивний туризм*. К. : Федерація спортивного туризму України. 2002. № 2. С. 5-10.

3. Правила змагань зі спортивного туризму. Федерація спортивного туризму України. – К. 2008.

4. Правила змагань зі спортивного орієнтування. К: ФСО України, 2016

5. Тімець О.В. Краєзнавство і туризм. К. : Знання, 1999. 120 с.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

І Рівень

1. Місце найслабшого учасника колони:

- А. У голові колони; Б. Одразу після направляючого;
В. У хвості колони; Г. Перед керівником групи.

2. Який з туристичних маршрутів передбачає проходження найбільшої відстані для залікового кілометражу:

- А. Лінійний; Б. Радіальний;
В. Кільцевий; Г. Комплексний.

3. Основним недоліком топографічних карт при розробці туристичного маршруту виступає:

- А. Високий ступінь генералізації; Б. Дрібний масштаб;
В. За старіння інформації; Г. Непозначені туристичні об'єкти.

4. Відповідальним за оформлення туристичної документації є:

- А. Керівник походу; Б. Завгосп;
В. Санінструктор; Г. Хронометрист.

II Рівень

5. Назвіть основні принципи руху у туристичному поході.

6. Туристичний табір – ...

III Рівень

7. Яке із джерел інформації про район туристичної подорожі є найбільш об'єктивним?

ТЕМА 10. ТУРИСТИЧНІ ЗМАГАННЯ

План

1. Структура та принципи організації змагань.
2. Змагання з пішогодного туризму.
3. Змагання з лижного туризму.
4. Змагання з гірського туризму
5. Змагання з водного туризму.
6. Змагання із спелеотуризму.
7. Змагання із велотуризму.

1.

Змагання із спортивного туризму здійснюються з метою розвитку навичок і умінь туристичної діяльності, удосконалення техніки подолання природних перешкод та обміну досвідом між їх учасниками. Вони проводяться окремо для кожного виду спортивного туризму або організовуються, як багатоборство. За підсумками змагань учасникам можуть бути присвоєні спортивні розряди та спортивні звання.

Туристичні змагання відрізняються за рангом, формою діяльності, рівнем (класом, категорією) складності та складом учасників. Ранг змагань визначається відповідно до вимог розділу «Спортивний туризм» Єдиної спортивної класифікації України з неолімпійських видів спорту (міжнародні, всеукраїнські, регіональні).

Форми діяльності визначаються специфікою видів спортивного туризму. Загалом розрізняють: проходження дистанції та спеціальні конкурси. **Дистанція** передбачає швидкісне проходження маршруту, насиченого перешкодами. Відповідно до структури перешкод може поділятися на окремі технічні етапи. Дистанції відрізняються **за протяжністю маршруту** (короткі і тривалі) та **за способами проходження** (перегони з роздільним або одночасним стартом, естафета, рятувальні роботи). У спеціальних конкурсах демонструється техніка виконання певного завдання, що не передбачає руху по маршруту (надання долікарської допомоги, мистецький, картографічний та інші конкурси).

Рівень складності змагань зі спортивного туризму залежить від тривалості дистанції, типів перешкод та умов їх подолання. Поєднання вказаних параметрів визначають **класи дистанцій (I-V)**. Вимоги до присвоєння дистанції класу складності зазначені в нормативних документах окремо для кожного виду спортивного туризму. У спортивному орієнтуванні рівень складності визначається **категорією змагань (А-Г)**.

Склад учасників дозволяє розглядати туристичні змагання в таких аспектах:

- кількісному (командні, командно-індивідуальні, індивідуальні);
- віковому (дитячі, юнацькі, дорослі);

- кваліфікаційному. Критерієм допуску учасників до змагань із конкретним класом дистанції є **спортивно-туристична кваліфікація** (розряд, майстер спорту).

Структуру змагань та форми їх організації визначають такі документи: «Правила змагань зі спортивного туризму», «Положення про туристичні змагання», «Умови проведення туристичних змагань». Перший документ є основним нормативним. Він регламентує порядок організації, проведення та підведення підсумків змагань зі спортивного туризму. Другий документ характеризує мету, завдання змагань, час і місце їх проведення, умови подачі заявок та прийому учасників, програму і порядок визначення результатів. Тут також вказують відомості про організаторів та засоби фінансування. Третій документ роз'яснює основні технічні аспекти змагань: склад учасників у конкретних заходах, перелік необхідного спорядження, порядок дій на дистанції, вимоги техніки безпеки. Для детальнішого роз'яснення особливостей конкретних змагань додатково затверджуються: «Методичні роз'яснення щодо організації суддівства» та «Настанови з питань організації та проведення змагань».

Організаторами змагань виступають державні, громадські чи приватні установи відповідно до специфіки професійної діяльності. Вони фінансують змагання, отримують дозволи на їх проведення, розробляють положення та умови проведення змагань, визначають переможців, відповідають за порядок та безпеку. Для ефективного виконання перелічених функцій створюється **оргкомітет змагань**. Його головою призначається керівник установи, яка організовує змагання. Основою оргкомітету є **суддівська колегія**, яка контролює перебіг робочих етапів змагань та здійснює оцінювання. До складу суддівської колегії входять: головний суддя (поєднує посаду заступника голови оргкомітету), секретар, начальник дистанції, інспектори, судді на технічних етапах, старті та фініші.

Місце проведення змагань з видів спортивного туризму повинно мати зручні під'їзди, можливість розміщення учасників і представників організаційного комітету, відповідні санітарно-гігієнічні умови, бути доступним для глядачів та відповідати вимогам Постанови Кабінету Міністрів України від 18 грудня 1998 року № 2025 «Про порядок підготовки спортивних споруд та інших спеціально відведених місць для проведення масових спортивних та культурно-видовищних заходів».

Вказані особливості туристичних змагань відрізняються у різних видах спортивного туризму, що обумовлює їх подальшу деталізацію.

2.

Змагання із пішохідного туризму включають три типи дистанцій: смуга перешкод, крос-похід, рятувальні роботи, а також спеціальні конкурси.

Смуга перешкод – коротка дистанція з багатьма технічними етапами, які передбачають подолання природних або штучних перешкод. Може також включати виконання спеціальних завдань.

Крос-похід – довга дистанція, яка імітує умови пішого походу. Поєднує швидкісне проходження маршруту із подоланням природних або штучних перешкод. За тривалістю крос-похід може бути одно- і багатоденним. Маршрут дистанції обов’язково передбачає орієнтування, яке може здійснюватися: за картою, за описом, за азимутом, за маркуванням тощо.

Рятувальні роботи – коротка або довга дистанція, яка передбачає транспортування умовного потерпілого силами команди на певних ділянках або на окремих етапах. На дистанціях I-II класу є технічним етапом смуги перешкод чи крос-походу. Як самостійна форма реалізується лише на дистанціях III – V класів.

Порядок проходження дистанцій регламентується положенням та умовами змагань. Відповідно до останніх може визначатися судьями чи формуватися за вибором команди. Клас дистанції відображають: бальна оцінка, довжина маршруту дистанції, кількість, структура та складність технічних етапів (табл. 10.1).

Таблиця 10.1

Параметри дистанцій на змаганнях із пішохідного туризму

Клас дистанції	Протяжність дистанції (км)		Кількість етапів			Сума балів	
	Смуга перешкод (не більше), рятувальні роботи	Крос-похід (не менше)	Загальна кількість (від – до)	Із самонаведенням (не менше)	Із транспортуванням потерпілого на дистанції «Рятувальні роботи» (не менше)	Загальна сума балів (не менше)	Загальна сума балів за технічні етапи, п.1-19 п.2.1.7 (не менше)
V	2,0	8,0	6-12	5	4	100	80
IV	1,5	7,0	6-10	4	3	70	50
III	1,0	5,0	4-10	3	2	50	30
II	1,0	4,0	4-8	2	-	35	25
I	0,5	3,0	2-6	0	-	20	15

Протяжність дистанції може коригуватися із врахуванням природних умов місцевості та особливостей технічних етапів. Проходження маршруту, чи його окремих частин регламентується контрольним, заданим та оптимальним часом. **Контрольний час** – максимально допустима тривалість перебування учасників змагань на маршруті чи окремому його етапі. Після закінчення контрольного часу проходження маршруту (етапу) припиняється, а результат не зараховується. **Заданий час** регламентує проходження окремих частин дистанції. Після його закінчення дії учасників на відведеній частині дистанції припиняються і продовжуються на наступній. Якщо

учасники не вклалися у заданий час, їм призначається штраф. **Оптимальний час** є нормативом класу дистанції. За його перевищення учасники одержують штраф (1 бал за кожні 30 секунд). Співвідношення контрольного та оптимального часу на проходження дистанції має складати 1,5 / 1. Зазначені хронологічні параметри визначає суддівська колегія змагань, враховуючи природні умови та клас дистанції.

Технічні етапи на дистанції імітують подолання основних видів природних перешкод чи дії у надзвичайних ситуаціях пішого походу. Структуру основних етапів демонструє табл. 10.2.

Таблиця 10.2

Основні технічні етапи дистанцій на змаганнях із пішохідного туризму

Навісна переправа через річку	Переправа через річку по колоді
Навісна переправа через яр (скельна)	Переправа через яр по колоді
Крутопохила переправа	Переправа по вірьовці з перилами
Підйом по скельній ділянці або схилу	Переправа вбхід з перилами
Підйом по вертикальних перилах	Переправа через річку вбхід
Траверс скельної ділянки або схилу	Переправа на плавзасобах
Траверс схилу	Транспортування «потерпілого»
Спуск по вертикальних перилах	Рух по жердинах
Спуск по схилу	Рух по купинах
Подолання перешкоди з використанням підвішеної мотузки (маятником).	

Для проходження технічних етапів учасники використовують спорядження, перелік якого визначений в умовах змагань. Основним елементом спорядження є мотузка перерізом не менше 10 мм. Для організації страховки та з'єднань можуть використовуватись різні пристрої, міцність яких не поступається основній мотузці. Усе спорядження, що використовують учасники на дистанції попередньо має бути представлено для огляду та затвердження представникам суддівської колегії.

Спеціальні конкурси можуть організовуватись як окремі елементи змагань з пішохідного туризму або як етап дистанції. Основні їх типи перелічено в таблиці 10.3.

Таблиця 10.3

Спеціальні конкурси на змаганнях із пішохідного туризму

Орієнтування	Залік з топографії та/або геодезії
В'язання вузлів	Визначення відстані та/або висоти
Встановлення намету	Розпалювання багаття
Укладання рюкзака	Виготовлення спорядження
Надання долікарської допомоги	

Складність перешкод та умови проходження етапів чи конкурсів відповідно до класу дистанції визначені у документі «Правила змагань зі спортивного туризму». Суддівська колегія може вносити поправки до офіційних вимог та запроваджувати технічні етапи або конкурси, що

принципово відрізняються від наведених у таблицях 10.2-10.3. Це здійснюється відповідно до умов змагань за попереднім узгодженням із комісією з пішохідного туризму ФСТУ.

Результати проходження учасниками дистанцій визначаються сумою штрафів та витраченого часу. Кращі місця займають ті, що мають менший сумарний результат. Загальний результат змагань визначається згідно Положення за сумою відносних результатів виступів (у відсотках до результату переможця), за сумою місць або за кількістю балів, які відображають місце команди.

3.

Лижний туризм як аналог пішохідного передбачає подібні форми змагань. Вони реалізуються у русі учасників на лижах по пересіченій місцевості із подоланням природних та штучних перешкод, а також виконанням спеціальних завдань. Розрізняють три основних типи дистанцій: лижний маршрут, смуга перешкод, рятувально-транспортувальні роботи. Окремо можуть проводитись конкурси із загальної туристичної підготовки.

Дистанція **лижний маршрут** має значну протяжність (понад 10 км) та тривалість (одно- чи багатоденний). Передбачає подолання технічних перешкод, орієнтування на місцевості і виконання спеціальних завдань. Обов'язковим елементом змагання є транспортування контрольного вантажу, вага якого визначається класом дистанції.

Смуга перешкод – коротка лижна дистанція із технічними перешкодами. Маршрут дистанції може проходити уся команда одночасно або поетапно чи індивідуально її окремі учасники.

Дистанція **рятувально-транспортувальні роботи** включає етапи та спеціальні завдання, пов'язані з рятуванням та транспортуванням умовних потерпілих.

Клас дистанцій визначається протяжністю їх маршруту, складом та кількістю технічних етапів, а також часом проходження (табл. 10.4)

Таблиця. 10.4

Параметри дистанцій на змаганнях з лижного туризму

Клас дистанції	Лижний маршрут		Смуга перешкод та рятувально-транспортувальні роботи		Особиста дистанція	
	Кількість етапів	Протяжність (в день) (км)	Кількість етапів в	Протяжність (км)	етапи	Протяжність (км)
I	4-5	1-3	3-4	до 1	2-4	до 1,5
II	5-7	2-5	4-5	до 1	3-6	до 2
III	6-9	3-8	5-7	до 1	5-7	до 3
IV	7-10	6-10	6-8	до 2	6-8	до 5
V	8-12	8-13	7-10	до 3	7-10	до 7

Технічні етапи залежно від виду та класу дистанції передбачають: прокладання шляху для руху, подолання перешкод, організацію страховки та самостраховки, виконання рятувальних робіт та транспортування потерпілого (табл. 10.5).

Таблиця 10.5

Подолання гущавини, лісового завалу	Прокладання лижні
Підйом, спуск по схилу на лижах	Спуск з гальмуванням
Спуск з поворотами	Швидкісний спуск
Траверс схилу на лижах	Переправа через річку по колоді
Підйом, спуск, траверс схилу на «кішках»	Подолання лавинонебезпечного схилу
Підйом потерпілого з тріщини	Транспортування потерпілого на нартах
Підйом, спуск, траверс схилу зі страховкою	
Подолання ділянки тонкого льоду зі страховкою	
Виконання пошуково-рятувальних робіт після сходу лавини	
Транспортування потерпілого на складному рельєфі (в т.ч. і з супроводжувачем)	

Спеціальні завдання аналогічні до зазначених у підрозділі 10.2.

Результат команди на кожній дистанції визначається сумою часу проходження дистанції та штрафних балів у хвилинах (або тільки сумою штрафних балів у хвилинах). Краще місце присуджується команді, яка має менший час. Загальний результат команди визначається за найменшою сумою місць, зайнятих на окремих дистанціях.

4.

Змагання з гірського туризму передбачають проходження маршрутів та подолання перешкод, які імітують гірські умови (вертикальні скелі, схили із льодовим або сніжно-льодовим покривом, водотоки). Здійснюються на природних скельних ділянках або на вертикальних спорудах (альпіністські стінки, стіни будівель), з використанням спеціального спорядження, яке полегшує та прискорює виконання відповідних завдань.

Основними видами дистанцій у змаганнях з гірського туризму є: «Гірські перешкоди», «Рятувальні технічні прийоми» і тактико-технічна дистанція. При побудові дистанції основного виду змагань логічно обґрунтоване включення елементів іншого виду змагань (складені дистанції).

Метою дистанції «Гірські перешкоди» є оцінка техніки руху та організації страховки на схилових поверхнях. При цьому застосовуються технічні прийоми скелелазіння (підйом, спуск, траверс) із зачіпками та опорами на природній та штучній скельних поверхнях, а також із використанням льодового спорядження на льодовому і льодово-сніжному покриттях. Розрізняють 5 класів дистанцій. Основними параметрами, що

визначають їх складність, є: протяжність маршруту, перепад висот, крутизна схилу, розрахунковий час, наявність вертикальних урвищ (стінок), зручність пунктів страховки.

На дистанція **«Рятувальні технічні прийоми»** учасники змагань демонструють навикі дій в аварійних ситуаціях: транспортування умовного потерпілого, підйом учасника із тріщини тощо. Використовуються різні способи спуску та підйому умовного потерпілого (напр.: крутопохила переправа), а для транспортування створюються ноші, «кокон» та інші системи. При евакуації учасника із тріщини практикують техніку «самовилаз» та витягування за допомогою спеціального спорядження. Структура дистанцій та параметри, що визначають їх клас, подібні до зазначених вище.

Тактико-технічна дистанція (складена) передбачає об'єднання декількох видів технічних етапів.

На дистанціях використовують звичайні, рекомендовані та обов'язкові маршрути і спеціальні прийоми. Звичайні включають способи проходження або прийоми виконання, які учасники заявляють та проходять на свій розсуд. Рекомендовані – визначені умовами змагань, а їх непроходження карається штрафними балами. Непроходження обов'язкових маршрутів або спеціальних прийомів призводить до зняття учасника чи команди за невиконання умов дистанції.

Оцінка результатів проходження дистанції здійснюється за двома системами підрахунку: підсумовуючою та заохочувальною.

Підсумовуюча (компілятивна) система передбачає підрахування абсолютної величини додатних (за час проходження дистанції) і від'ємних (за невідповідність часу, заявленій тактиці та порушення техніки) результатів виступу учасників змагань.

При проведенні змагань за компілятивною системою результати виступів визначаються сумою балів за час проходження дистанції та штрафних балів за порушення техніки і зміну тактики, а також за відхилення фактичного часу подолання дистанції від заявленого. Краще місце посідають учасники, які за результатами виступів мають меншу суму балів.

Заохочувальна (бонусна) система використовується для оцінки виступів у змаганнях із програмою з вільним вибором маршрутів. Параметрами оцінки є складність маршруту або спеціального технічного прийому, спосіб його проходження або виконання, порушення техніки, зміна тактики, а також дотримання нормативного часу при проходженні дистанції.

За бонусною системою результати виступів визначаються як різниця між сумою набраних балів, отриманих за пройдені заявлені і незаявлені маршрути або виконані спеціальні прийоми залежно від їх складності, способу руху і транспортування контрольного вантажу та сумою штрафних (від'ємних) балів, отриманих за заявлені, але не пройдені маршрути або не виконані спеціальні прийоми, за порушення техніки і умов, а також з урахуванням перевищення (штраф) або економії (бонус) нормативного часу, встановленого суддівською колегією на проходження дистанції. Краще місце

займають учасники, які набрали більшу суму балів.

5.

Змагання з водного туризму демонструють техніку керування туристичним плавзасобом (каяк, байдарка, катамаран, рафт, каное). Дистанція змагань передбачає подолання водного потоку із природними та штучними перешкодами. Крім дистанції проводяться окремі конкурси із загальної туристичної підготовки.

Основними дистанціями на змаганнях з водного туризму є: слалом, спринт, ралі, рятувальні роботи, естафета. Перші три здійснюються на судах одного класу та можуть бути самостійними лише для I та II класу дистанцій. Для III-V класу дистанцій змагання у «Слаломі», «Спринті», «Ралі» можуть проводитися лише за умови комплексного заліку результатів на цих дистанціях, які йдуть на присвоєння спортивних розрядів (звань). На дистанціях «Рятувальні роботи» та «Естафета» проводяться тільки командні змагання, при цьому використовують різні типи плавзасобів.

Дистанція «Слалом» передбачає подолання короткого маршруту із штучними перешкодами – воротами. Максимальна довжина дистанції складає: для байдарок, каяків та каное – 800 м; для катамаранів та рафтів – 1200 м. Характеристики водного потоку та перешкод наведені в таблиці 10.6.

Таблиця 10.6

Параметри дистанції «Слалом»

Клас дистанції	Швидкість водного потоку на дистанції, не менше (м/с)	Кількість воріт, не менше (в дужках – для катамаранів)
V	3.0	25 (22)
IV	2.5	24 (18)
III	2.0	18 (14)
II	1.5	15 (10)
I	-	10 (10)

Порядок проходження дистанції визначають нумерація та маркування воріт. За маркуванням розрізняють ворота вільного, прямого, зворотного ходу та ворота часу (використовують для контролю синхронності дій команди).

Дистанції «Спринт» та «Ралі» реалізуються як швидкісні перегони. Відрізняються за протяжністю маршруту: «Спринт» – від 300 м до 500 м, «Ралі» – до 50 км. Змагання на цих дистанціях можуть включати спеціальні завдання (орієнтування, подолання складних перешкод).

Змагання на дистанції «Рятувальні роботи» включають ліквідацію умовної аварії екіпажу у водному потоці та евакуацію «потерпілих», їх судна і спорядження на обумовлене місце. Протяжність маршруту складає 100-500 м, у кінці якого визначаються зона оптимального фінішу та граничний рубіж. Для виконання рятувальних робіт, відповідно до умов змагань,

можуть застосовуватись різні види страхування: із судна на плаву, із берега, прийоми самострахування.

Дистанція «**Естафета**» є командними перегонами, при яких екіпажі на різних класах суден послідовно змінюють один іншого на етапах маршруту. Довжина маршруту довільна. Послідовність стартів екіпажів визначається Положенням про змагання або головною суддівською колегією змагань.

Результати змагань визначаються як у командному, так і в особистому заліку на дистанціях, що регламентується Положенням про змагання. Місця команд у загальному заліку визначаються сумою місць, зайнятих ними на окремих дистанціях змагань.

6.

Змагання зі спелеотуризму відображають умови руху та подолання перешкод в обмеженому просторі підземних порожнин. Здійснюються у формі проходження дистанції, спелеоорієнтування та конкурсів із загальної туристичної підготовки.

Маршрути дистанцій на змаганнях зі спелеотуризму прокладають на природних ділянках скельного рельєфу, чи розробляють на базі штучних перешкод. Їх протяжність залежить від структури перешкод та особливостей технічних етапів. Тактика проходження дистанції визначається умовами змагань, або обирається учасниками самостійно. Розрізняють два основних типи дистанцій: спелеологічна смуга перешкод на скельному рельєфі та рятувальні роботи.

Спелеологічна смуга перешкод на скельному рельєфі передбачає технічно різноманітний, динамічний у проходженні маршрут, насичений етапами з техніки проходження прямовисних печер та спелеологічних сходжень. Здійснюється на природних та штучних перешкодах (альпіністська стінка в закритих приміщеннях). Може проходитись командою, індивідуально або в зв'язках (особистий залік). Довжина маршруту при командному проходженні визначається сумарною протяжністю з врахуванням одного з кожної групи паралельних маршрутів (етапів); при особистих змаганнях та змаганнях зв'язок – сумарною протяжністю всього пройденого маршруту (етапів).

Рятувальні роботи проводяться на дистанції, що імітує печеру. Здійснюються командою, яка транспортує умовно потерпілого. Дистанція передбачає пошук і прокладення доступу до потерпілого, виготовлення засобу для його переміщення та транспортування по визначеному маршруту. Довжина маршруту визначається сумарною протяжністю шляху транспортування умовно потерпілого.

Розрізняють п'ять класів спелеотуристичних дистанцій. Їх складність визначається технічними етапами, крутизною та висотою вертикальних ділянок, вагою вантажу, що транспортується, необхідністю самонаведення та кількістю точок кріплення лінійних опор.

Змагання зі **спелеорієнтування** демонструють техніку швидкісного проходження маршруту чи пошуку контрольних пунктів у печерних лабіринтах. Здійснюються переважно у горизонтальних печерах.

Загальний результат команди визначається за найменшою сумою місць, зайнятих на окремих дистанціях змагань.

7.

На змаганнях із велосипедного туризму учасники демонструють техніку володіння гірським велосипедом при подоланні природних і штучних перешкод на дистанціях із різним типом шляхового покриття. Змагання також передбачають виконання спеціальних завдань із загальної туристичної підготовки.

Основними видами дистанцій є: велоралі, фігурне володіння велосипедом, велокрос, тріал. За складністю вони поділяються на 5 класів (табл. 10.7). Перший вид дистанції є виключно командними змаганнями, інші три – особистими з можливим командним заліком, при цьому самостійними дистанціями вони виступають на змаганнях I-II класу (при вищій складності об'єднуються в комплексну дистанцію).

Таблиця 10.7

Параметри дистанцій на змаганнях з велотуризму

Клас дистанцій змагань	Вантаж на одн-ого учасника, чоловіка (жінку) кг.	Велоралі			Фігурне водіння		Велокрос	Тріал
		Протяжність км. не менше	Загальний набір висоти, м,* не менше	Додаткових етапів, не менше	Кількість фігур, не менше	Відстань між фігурами, м.	Кількість перешкод на одному колі, не менше	Кількість перешкод, не менше
V	16 (12)	50	800	12-14	11	3-3,5	7	7
IV	12 (9)	40	600	10-11	9	3-4	6	6
III	8 (6)	30	400	8-9	7	3-4	5	5
II	6 (5)	20	200	5-7	6	4-5	4	4
I	4 (3)	10	100	4-5	5	5-6	3	3

Велоралі – передбачає проходження маршруту, поділеного на етапи контрольними пунктами. Умови діяльності на кожному етапі визначаються індивідуально. Вони можуть включати: швидкісне проходження ділянки маршруту із певним типом шляхового покриття, подолання перешкод, орієнтування та виконання завдань із загальної туристичної підготовки (табл. 10.8).

Таблиця 10.8

Етапи на дистанції «Велоралі»

Рух за графіком	Визначення азимуту
-----------------	--------------------

Швидкісна дільниця	Рух за азимутом
Підйом вгору на велосипеді	Орієнтування
Спуск по схилу на велосипеді	Правила дорожнього руху
Рух по бездоріжжю на велосипеді	Кріплення та перевезення вантажу
Піщана дільниця	Ремонт велосипеда
Коля	Встановлення намету
Подолання броду на велосипеді	Розпалювання вогнища
Переправа через річку (яр) по колоді	В'язання вузлів
Надання першої долікарняної допомоги	

Дистанція «**фігурне володіння велосипедом**» полягає у демонструванні навиків керування туристичним транспортним засобом при виконанні складних технічних завдань (фігур) та подоланні перешкод. Здійснюється на майданчику із штучним або природним ґрунтовим покривом. Загальна довжина маршруту не перевищує 100 м. Його структуру учасники визначають самостійно, залежно від послідовності виконання завдань (табл. 10.9).

Таблиця 10.9

Завдання (фігури) на дистанції «Фігурне володіння велосипедом»

Гойдалка*	Вісімка
Коля	Стоп-лінія. Фініш
Щілина	Коридор
Змійка між стійками	Коло
Ворота	Кільце
Перенесення предмету	Зигзаг
Змійка між фішками	

*виділені шрифтом фігури є обов'язковими для проходження

Велокрос – швидкісна дистанція із штучними та природними перешкодами. Маршруту лінійний або кільцевий загальною довжиною понад 1 км.

Тріал – коротка (100-200 м), швидкісна дистанція з природними і штучними перешкодами, яка імітує рух по гірській стежці. Її маршрут прокладається по вузькому коридору (до 1,5 м), утвореному природними і штучними обмеженнями (природна рослинність, стійки, стрічки тощо).

Проходження дистанцій «велокрос» та «тріал» передбачає постійний рух учасника на велосипеді без падіння та торкання землі. Перешкоди в обох дистанціях однакові (табл. 10.10), загальною їх особливістю є коротка протяжність (2-5 м.).

Таблиця 10.10

Перешкоди на дистанціях «велокрос» і «тріал»

вузький проїзд шириною до 1 м	крутий поворот під кутом 90°-120°
проїзд по канаві (перетин канави)	переїзд через вал

проїзд лабіринтом	крутий підйом
проїзд по кам'яному завалу	крутий спуск
переїзд через закріплені колоди	заїзд або з'їзд з перешкоди «сходи»
переїзд через водяну перешкоду, рівчак або яр	
розворот у зворотній напрямок на обмеженій площі	
заїзд на перешкоду типу «висока бровка» або «колода»	

На дистанції «велоралі» результат команди визначається сумою часу роботи на етапах, що долаються на час, та штрафного часу за технічні помилки. Результат учасника на дистанціях «Фігурне водіння», «Тріал» і «Велокрос» визначається сумою часу подолання дистанції та штрафного часу, перерахованого з балів, отриманих за технічні помилки. Сумарний результат команди на комплексній дистанції може складатися з суми кращих результатів 3-х учасників.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Браславська О.В., Рожі І.Г. Краєзнавство і туризм. Навчальний посібник. Умань : ВПЦ «Візаві», 2022. 307 с.
2. Доценко А.І. Туристичне краєзнавство : Навчальний посібник. К. : Університет «Україна», 2021, 127 с.
3. Попович С. Туристичне краєзнавство : генеза, методологія, завдання. *Краєзнавство*. 2015. № 3-4. С. 110-123. URL : <http://nbuv.gov.ua/UJRN/kraeznavstvo>
4. Філоненко І.М. Краєзнавство і туризм : курс лекцій. Ніжин, 2020. 213 с.

Додаткова

1. Абрамов В.В. Спортивний туризм : підруч. для студ. спец. «Туризм», «Менеджмент організацій». Х. : ХНАМГ, 2011. 367 с.
2. Бабко О.І. Порядок класифікації маршрутів туристських спортивних походів. *Спортивний туризм*. К. : Федерація спортивного туризму України. 2002. № 2. С. 5-10.
3. Правила змагань зі спортивного туризму. Федерація спортивного туризму України. – К. 2008.
4. Правила змагань зі спортивного орієнтування. К: ФСО України, 2016
5. Тімець О.В. Краєзнавство і туризм. К. : Знання, 1999. 120 с.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

І Рівень

1. Максимально допустима тривалість проходження дистанції:

- А.** Заліковий час; **Б.** Контрольний час;
В. Оптимальний час; **Г.** Заданий час.

2. Бонусна та компілятивна системи оцінювання застосовуються у змаганнях із:

- А.** Велотуризму; **Б.** Автотуризму;
В. Спелеотуризму; **Г.** Гірського туризму.

3. Короткий маршрут із штучними перешкодами – воротами у змаганнях з водного туризму:

- А.** Слалом; **Б.** Ралі; **В.** Спринт; **Г.** Естафета.

4. Дистанція у змаганнях із вело туризму, яка імітує рух по гірській стежці:

- А.** Велоралі; **Б.** Велокрос; **В.** Тріал; **Г.** Фігурне володіння велосипедом.

II Рівень

5. Перелічіть спеціальні конкурси на змаганнях із пішохідного туризму.

6. Суддівська колегія – ...

III Рівень

7. Вкажіть напрямок туризму, у якому перебіг змагань найбільше залежить від погодних умов.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Браславська О.В., Рожі І.Г. Краєзнавство і туризм. Навчальний посібник. Умань : ВПЦ «Візаві», 2022. 307 с.
2. Доценко А.І. Туристичне краєзнавство : Навчальний посібник. К. : Університет «Україна», 2021, 127 с.
3. Жванко Л.М. Краєзнавство. Конспект лекцій. Харків : ХНАМ, 2020. 163 с.
4. Кузьма-Качур М.І., Горват М.В. Основи краєзнавства. Навч. посібник. К. : Вид. Ліра, 2017. 256 с.
5. Попович С. Туристичне краєзнавство : генеза, методологія, завдання. *Краєзнавство*. 2015. № 3-4. С. 110-123. URL : <http://nbuv.gov.ua/UJRN/kraeznavstvo>
6. Філоненко І.М. Краєзнавство і туризм : курс лекцій. Ніжин, 2020. 213 с.

Додаткова

1. Абрамов В.В. Спортивний туризм : підруч. для студ. спец. «Туризм», «Менеджмент організацій». Х. : ХНАМГ, 2011. 367 с.
2. Гришко С.В., Непша Я.Ю. Навчальні екскурсії як форма організації навчально-виховного процесу при вивченні географії. *Володимир-Волинський педагогічний коледж ім. А.Ю. Кримського : минушина, сучасність, майбуття* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 80-річчю освітнього закладу (м. Володимир-Волинський, 28 листопада 2019 р.). Луцьк : Вежа-Друк, 2019. С. 332-334.
3. Жупанський Я., Круль В. Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства. *Краєзнавство*. 1994. № 1-2. С. 3-6.
4. Касіяник І., Мендерецький В., Касіяник Л., Матуз О., Вітвіцький Я. Регіональні палеотури, як інтерактивна форма пізнання ландшафту в структурі геотуристичного маршруту «Terra Podolica». *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка*. Сер. Географія. Тернопіль : Тайп, 2021. Вип. 2. (51). С. 121-128.
5. Крачило М.П. Краєзнавство і туризм. К. : Вища школа, 1994. 190 с.
6. Костриця М.Ю. Національне краєзнавство : актуальні питання теорії і методології. *Історичне краєзнавство в системі освіти України : здобутки, проблеми, перспективи*: наук. зб. Кам'янець-Подільський, 2012. С. 3-9.
7. Любіцева О., Кочеткова І. Туристичне краєзнавство : сутність, методи, значення. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв*. Серія: Туризм. 2021. Т. 4, № 2. С. 138-148.
8. Непша О.В., Гришко С.В., Опашко Г.І., Рішко А.Р. Екскурсія як форма позаурочної роботи по вивченню географії свого краю. *Актуальні*

научные исследования в современном мире. Переяслав. 2020. Вып. 11 (67). Ч. 8. С. 152-157. 71.

9. Непша О.В., Сапун Т.О., Тамбовцев Г.В. Мета та завдання шкільного краєзнавства. Мелітопольські краєзнавчі читання: збірник матеріалів IV регіональної наук.-практ. конф. (м. Мелітополь, 21 грудня 2018 р.). Мелітополь, 2018. С. 114-117.

10. Обозний В.В. Краєзнавство: Навчальний посібник-практикум. К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1997. 265 с.

11. Бабко О.І. Порядок класифікації маршрутів туристських спортивних походів. *Спортивний туризм*. К.: Федерація спортивного туризму України. 2002. № 2. С. 5-10.

12. Правила змагань зі спортивного туризму. Федерація спортивного туризму України. – К. 2008.

13. Правила змагань зі спортивного орієнтування. К: ФСО України, 2016

14. Рожі І.Г. Роль компетентнісного підходу в оновленні краєзнавчо-туристської роботи студентів-географів. *Фізичне виховання, спорт і туристсько-краєзнавча робота в закладах освіти*: збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М., 2017. С. 268-274.

15. Тімець О.В. Краєзнавство і туризм. К.: Знання, 1999. 120 с.

Навчальне видання

Укладачі: Гарбар В.В., Касіяник І.П., Матуз О.В., Придеткевич С.С.

**КРАЄЗНАВСТВО І ТУРИСТИЧНА РОБОТА
В ОСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ**

Здано в набір 01.10.2024. Підписано до друку 06.01.2024.

Формат 60x84/16. Папір офсетний, друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman.

Ум.-друк. арк. 5,58. Авт. арк. 4,89.

Наклад 50 прим. Зам. 0046

Друк – ТОВ “Апостроф”,
вул. Панівецька, 1-а, м. Кам’янець-Подільський, Україна, 32302